

İhşîdîler Dönemine Ait İbn Tuğç Mushafı Üzerinden Hicrî 4. Yüzyıl Kıraat Tercihlerinin Analizi

Şeyma Genan

0000-0002-6135-1045

seyma.genan@medeniyyet.edu.tr

İstanbul Medeniyyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı, İstanbul, Türkiye
ror.org/05j1qpr59

Öz

Amaç: Hicrî 4. yüzyıl başlarında İbn Mücâhid (öl. 324/936), İslâm coğrafyasının ana merkezlerinde yaygın olarak okunan yedi kıraati derleyerek kıraatlerin standartlaşması sürecini başlatmıştır. Bunu takiben kıraat tarihinde yedili tasnifin yaygın bir biçimde benimsendiği ve kıraatlerin büyük ölçüde bu tasnif çerçevesinde değerlendirilmeye başlandığı bir süreç ortaya çıkmıştır. Kıraat tarihinde bu dönem kıraatlerin sınırlandırılması sürecinin netlik kazandığı bir aşama olarak değerlendirilmiştir. Bununla birlikte mevcut literatürde kıraatlerin standartlaşmasına yönelik -resmî otoritelerce de desteklenen-teşebbüslerin hicrî 4. yüzyıl mushafına ne ölçüde yansıdığı açık bir şekilde ortaya konulmamıştır. Literatürde tespit edilen bu boşluğu gidermeyi amaçlayan çalışma, hicrî 4. yüzyıla tarihlenen bir Kur'an yazmasındaki kıraat tercihini merkeze almaktadır. Söz konusu yazma, İhşîdîler hanedanının kurucusu Ebû Bekir Muhammed b. Tuğç el-Fergânî (öl. 334/946) tarafından yaklaşık hicrî 323-327 (M 935-939) yılları arasında vakfedilmiştir. Yazmanın günümüze ulaşan kısmı, Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu'nda muhafaza edilmektedir. Makalenin amacı İbn Tuğç Mushafı'na işaretlenen kıraatleri belirlemek, elde edilen bulguları ilgili kaynaklar ve diğer mushaf verileriyle birlikte değerlendirerek hicrî 4. yüzyıldaki kıraat tercihlerine ilişkin bir çerçeve sunmaktır.

Yöntem: Araştırma yöntemi olarak, nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve içerik analizi kullanılmıştır. Mushafın on dört kıraat ile uyum oranlarının belirlenmesi aşamasında nicel araştırma yöntemlerinden yararlanılmıştır. Mushaf üzerindeki kıraat farklılıklarını gösteren kelimeler tespit edilerek veri tabanına kaydedilmiş ve bu verilerin klasik kıraat kaynakları doğrultusunda analizi yapılmıştır. Bulgular, kıraat tarihi literatürü ve diğer yazma mushaf verileriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Bulgular: İnceleme sonucunda, İbn Tuğç Mushafı'nda kırmızı, sarı ve mavi renkli işaretlerin belirli işlevler taşıdığı tespit edilmiştir. Buna göre kırmızı renkli işaretler esas kıraati, mavi renkli işaretler esas kıraatten farklı bir kıraat ihtiyarını, sarı renkli işaretler ise belirgin bir kıraat ihtiyarına atfedilmeyen kıraat ihtilaflarını göstermektedir. Kıraat tercihlerine dair oranlara göre mushafın esas kıraatinin %96 oranında Âsım kıraatiyle, mavi renkli işaretlemelerin %96 oranında A'meş kıraatiyle uyumlu olduğu, sarı renkli işaretlemelerin ise mushafın esas kıraatinin dışındaki kıraat ihtiyarlarını yansıttığı belirlenmiştir. Bulgular hicrî 4. yüzyılda Kûfe kıraatinin Meşrik havzasında (Bilâdü's-Şâm, Mısır veya Horasan) bir mushafa işaretlenecek ölçüde temayüz ettiğine işaret etmektedir.

Sonuç: İbn Tuğç Mushafı, kıraatlerin standartlaşma sürecinin devam ettiği bir dönemde, çeşitli ihtiyarların bir arada kaydedilmesiyle kıraatlerdeki ilmî çeşitliliği yansıtmaktadır. Bu yönüyle mushaf, hicrî 4. yüzyılda kıraatlerin yedi kıraat derlemesiyle sınırlandırılmasına

yönelik sürecin mushafalara henüz sistematik biçimde yansıtılmadığını göstermektedir. Hicrî 4. yüzyıla tarihlenen, bölgesel adiyeti bilinen yazma mushaf lar üzerine yapılacak yeni çalışmalar ise Meşrik Mushaf ları'nda kıraat tercihlerinin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kıraat; Mushaf Tarihi; İhşîdîler; Hicrî 4. Yüzyıl; Kur'an Yazmaları; Muhammed b. Tuğç Mushafi

Öne Çıkanlar

- Emîr Muhammed b. Tuğç'un hicrî 4. yüzyılda vakfettiği mushafın kıraat analizi, dönemin kıraat tercihlerini takip etmede kayda değer bir katkı sunmaktadır.
- Vakıf kaydının delaleti ve üç farklı işaretleme sistemi dikkate alındığında, İbn Tuğç Mushafi farklı kıraatleri cem' etmek üzere hazırlanmış bir mushaf olarak nitelendirilebilir.
- Mushafın esas kıraati %96 oranında Âsım kıraatiyle, sarı renkli işaretler %48 Nâfi' kıraatiyle, mavi renkli işaretler ise %96 oranında A'meş Kıraatiyle uyumludur.
- Hicrî 4. yüzyılda Meşrik'te Kûfe kıraatinin bazı çevrelerde mushafa işaretlenecek ölçüde ağırlık kazandığını düşündüren veriler bulunmaktadır.
- Hicrî 4. yüzyılda kıraatlerin sınırlandırılması süreci henüz mushaf lara sistematik şekilde yansımamış, ancak bir mushafın esas kıraatinin işaretlenmesinde on kıraat çerçevesi korunmuştur.

Atıf Bilgisi

Genan, Şeyma. "İhşîdîler Dönemine Ait İbn Tuğç Mushafi Üzerinden Hicrî 4. Yüzyıl Kıraat Tercihlerinin Analizi". *Eskiyeni* 61 (Mart 2026), 119-146.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801840>

Makale Bilgileri

Geliş Tarihi 12 Ekim 2025

Kabul Tarihi 14 Mart 2026

Yayın Tarihi 31 Mart 2026

Hakem Sayısı İki İç Hakem - İki Dış Hakem

Değerlendirme Çift Taraflı Kör Hakemlik

Etik Beyan Bu makale, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 26-28 Eylül 2025 tarihlerinde düzenlenen Kur'an Araştırmaları Kongresi'nde sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "Meşrik'te Bir Hami Mushafi: Muhammed b. Tuğç Mushafi Üzerinden Hicrî 4. Asır Kıraat Tercihlerinin İzini Sürmek" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Çıkar Çatışması Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Benzerlik Taraması Yapıldı - intihal.net

Çıkar Çatışması Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.

Etik Bildirim eskiyenidergi@gmail.com

S. Kalkınma Amaçları 4 Nitelikli Eğitim

Teşekkür Makalenin taslağını okuyarak katkıda bulunan Dr. Betül Genan'a, değerlendirme sürecindeki yapıcı önerileri için editörlere ve anonim hakemlere, ayrıca İbn Tuğç Mushafi'yla ilgili bazı mülahazalarını paylaşan Prof. Dr. Omar Hamdan'a ve Prof. Dr. Morteza Karimi-Nia'ya teşekkür ederim.

Lisans CC BY-NC 4.0

An Analysis of the Qirā'a Preferences of the 4th/10th Century Based on the Ibn Ṭughj Muṣḥaf from the Ikhshidid Period

Şeyma Genan

0000-0002-6135-1045

seyma.genan@medeniyei.edu.tr

Istanbul Medeniyei University, Faculty of Theology, Department of Qur'an Recitation and Qira'at Studies,

Istanbul, Türkiye

ror.org/05j1qpr59

Abstract

Purpose: At the beginning of the 4th/10th century, Ibn Mujāhid (d. 324/936) initiated the process of standardizing the Qur'ānic readings (qirā'āt) by compiling the seven qirā'āt that were widely practiced in the main centers of the Islamic world. Subsequent to this, a process emerged in which the seven reading classifications came to be widely adopted in the history of qirā'āt, and the recitations increasingly began to be evaluated within the framework of this classification. In the history of qirā'āt, this period has been considered a stage in which the process of delimiting the recitations became more clearly defined. However, in the context of 4th/10th century Qur'ān manuscripts, the extent to which standardization efforts—supported by official authorities—were reflected in these codices has not been fully established in the extant literature. The present study focuses on a rare Qur'ānic manuscripts dated to the 4th/10th century, which is housed in the Damascus Document Collection of the Turkish and Islamic Arts Museum. The provenance of this codex is understood to be the period between 323–327 AH (935–939 CE) by Abū Bakr Muḥammad b. Ṭughj al-Farḡhānī (d. 334/946), who served as the 'Abbāsīd governor of Bilād al-Shām and was the founder of the Turkic dynasty known as the Ikhshidids. The present article aims to identify the qirā'āt indicated in the Ibn Ṭughj Codex and to analyse reading preferences in the fourth Islamic century by evaluating the findings in conjunction with relevant sources and data from other Qur'ān manuscripts.

Method: The research methodology employed qualitative approaches -specifically document analysis and content analysis- were employed. In determining the degree of correspondence between the manuscript and the fourteen qirā'āt, quantitative research methods were also utilized. The words reflecting reading variants in the manuscript were recorded in a database and analyzed in light of the classical qirā'āt sources. The findings were subjected to rigorous analysis and evaluation, with a particular focus on establishing comparative perspectives with the extant qirā'a literature and with data derived from additional manuscript copies.

Findings: The analysis demonstrates that the Ibn Ṭughj Codex employs a colour-coding system comprising red, yellow, and blue marks, each of which serves a distinct function. Specifically, red marks indicate the primary reading, blue marks denote a qirā'a preference that deviates from the primary reading, and yellow marks represent various qirā'āt variants that are not attributed to a specific, clearly defined qirā'a preference. The following conclusions may be deduced from the quantitative distribution of reading preferences. Firstly, the codex's primary reading aligns with 'Āsim at 96%. Secondly, the blue annotations align with al-A'mash at 96%. Thirdly and finally, the yellow annotations represent qirā'a preferences that diverge from the codex's primary reading. The findings indicates that the Kūfan qirā'a tradition may have attained sufficient prominence in the Mashriq region (Bilād al-Shām, Egypt, or Khurasan) in the 4th/10th century to be inscribed in a Qur'ānic codex.

Conclusion: The Ibn ʿUğh̄j Codex is a reflection of the scholarly diversity of qirā'āt, as evidenced by the recording of multiple reading preferences (ikhtiyārāt) in parallel. This occurred during a period when the process of standardisation of the readings was taking shape. In this respect, the manuscript indicates that, in the fourth Islamic century, efforts to delimit the qirā'āt had not yet been systematically reflected in Qur'ān manuscripts. Further studies on dated Qur'ān manuscripts from the 4th/10th century with known regional affiliations will contribute to a better understanding of reading preferences in Mashriqī manuscripts.

Keywords

Qirā'a; History of the Qur'ānic Codex; Ikshidid Period; 4th Century AH; Qur'ānic Manuscripts; The Codex of Muḥammad b. ʿUğh̄j

Highlights

- Analyzing the qirā'a of the Qur'ān manuscript endowed by Emir Muḥammad b. ʿUğh̄j in the 4th/10th century provides valuable insight into the reading preferences of that era.
- In light of the endowment record and the presence of three different marking systems, it is maintained that the Ibn ʿUğh̄j manuscript can be described as a codex designed to bring together multiple readings.
- The codex's primary reading aligns with ʿĀşim at 96%, the yellow marks align with Nāfi' at 48%, and the blue marks align with al-A'mash at 96%.
- There is evidence suggesting that, in the 4th/10th century, the Kūfan qirā'a gained sufficient prominence in certain circles in the Mashriq to be marked in a Qur'ānic codex.
- In conclusion, the standardization of the readings in the 4th/10th century had not yet been systematically reflected in the manuscripts; however, the framework of the ten qirā'āt was maintained in the marking of the primary reading.

Citation

Genan, Şeyma. "An Analysis of the Qirā'a Preferences of the 4th/10th CenturyBased on the Ibn ʿUğh̄j Muşhaf from the Ikshidid Period". *Eskiyeni* 61 (Mart 2026), 119-146.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1801840>

Article Information

Date of submission 12 October 2025

Date of acceptance 14 March 2026

Date of publication 31 March 2026

Reviewers Two Internal - Two External

Review Double-blind

Ethical Statement This article is a revised and expanded version of the unpublished conference presentation entitled "A Patron's Codex in the Mashriq: Tracing 4th-Century AH Qirā'a Preferences through the Muḥammad b. ʿUğh̄j Codex", orally delivered at the Congress of Qur'anic Studies organized by the Faculty of Theology, Istanbul University, on 26–28 September 2025.

Grant Support This research received no funding, grants, or other forms of support.

S. Development Goals 4 Quality Education

Acknowledgments I would like to thank Dr. Betül Genan for reading the manuscript and offering valuable comments, the editors and the anonymous reviewers for their constructive suggestions during the review process, and Prof. Omar Hamdan and Prof. Morteza Karimi-Nia for sharing some of their thoughts on the Ibn ʿUğh̄j Codex.

Grant Support No funds, grants, or other support was received.

Complaints eskiyenidergi@gmail.com

S. Development Goals -

License CC BY-NC 4.0

Giriş

Hicrî ilk yüzyıllardaki kıraatlerin bölgesel dağılımı, hangi şehirlerde ne tür kıraatlerin yaygın biçimde okunduğu ve bu dönemlerde mushaflarda hangi kıraatlerin esas alındığı gibi hususlar büyük ölçüde belirsizliğini korumaktadır. Zira hicrî 4. yüzyıla kadar muhtelif kıraat ihtiyarlarının esas alındığı ve bu durumun kıraatler açısından belirgin bir çeşitliliğe zemin sunduğu bir dönem söz konusudur.¹ Hicrî 4. yüzyılın başlarında ise İbn Mücâhid (öl. 324/936), İslâm coğrafyasının ana merkezlerinde yaygın olarak okunan yedi kıraati derleyerek kıraatlerin standartlaşma sürecini başlatmıştır. Bu süreç, zamanla yedi kıraat dışındaki rivayetlerin şâz olarak kabul edilmesine zemin hazırlamıştır.² Daha sonraki dönemlerde ise yedi kıraate üç kıraat daha ilave edilmiş, böylece on kıraatten oluşan tasnif yaygın biçimde benimsenmiştir.³

Hicrî ilk yüzyıllarda kıraat tercihlerinin izinin sürülebildiği kaynaklardan biri mushaflardır. Zira ilk asırlardan itibaren kıraatlerin mushaflara itinayla işaretlendiği tespit edilmektedir.⁴ Kıraatlerin standartlaşma sürecinin hicrî 4. yüzyıl mushaflarına yansımaları incelendiğinde, Endülüs ve Mağrib bölgelerinde mushafların Nâfi' kıraatinin Verş rivayetine göre hareketlendiği gözlemlenmektedir.⁵ Ne var ki Meşrik mushafları söz konusu olduğunda, kıraatlerin standartlaşmasına yönelik resmî otoritelerce de desteklenen teşebbüslerin bu mushaflara ne şekilde ve hangi dönemde yansıdığı, mevcut literatür çerçevesinde açık biçimde ortaya konabilmiş değildir. Dolayısıyla mushaf kitabesinde kıraat tercihlerinin izini sürmek, erken dönem kıraat tarihinin tespit ve tahlili için önemli bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Bu çalışma, günümüze ulaşabilmiş ve hicrî 4. yüzyıla tarihlenen nadir Kur'an yazmalarından birini merkezine almaktadır. Şam Evrakı Koleksiyonu tasnif çalışması sırasında tespit edilen bu mushaf,⁶

İhşidîler Türk hanedanının kurucusu⁷ Ebû Bekir Muhammed b. Tuğç el-Fergânî (öl. 334/946) tarafından hicrî 4. (milâdî 10.) yüzyılda vakfedilmiştir. Bu mushafın vakfediliş

¹ Mekki b. Ebî Tâlib, *el-İbâne an meâni'l-Kirâât* (Mısır: Dâru Nehdati Mısır li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, ts.), 86-87; Ebü'l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed er-Râzî, *Meâni'l-Ahrufi's-Seb'a*, thk. Hasan Diyâeddîn İtr (Katar: Vizârutü'l-Evkâfi ve Ş-Şuûni'l-İslamiyye, 1432-2011), 326.

² Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *el-Muhtesab fî tebyîni vucûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-îdâhi anhâ*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/32.; Mehmet Dağ, "Kirâat İlminde Şâz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", *Marife* 7/2 (2007), 60-63.

³ Ebü'l-Hayr İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fî'l-kirââtî'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/54.

⁴ Hicrî ilk yüzyıllara tarihlenen mushaflarda kıraatlerin gösterildiğine işaret eden bazı örnekler için bk. İbn Ebî Dâvûd, *Kitâbu'l-Mesâhif*, thk. Muhibbiddîn Abdussübhân Vâiz (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002), 1/291-292, 364-365.

⁵ bk. Şeyma Genan, *Kadim Mushaflarda Zabt Geleneği: Şam Evrakı Koleksiyonu Kur'an Yazmaları Örnekleme* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025), 214-215.

⁶ Bu Kur'an yazması 2020-2021 yılları arasında Şam Evrakı üzerine yürüttüğümüz kataloglama çalışmaları sırasında tespit edilmiştir.

⁷ İhşidîler, 323-358/935-969 yılları arasında Mısır, Suriye ve Filistin'de hüküm süren bir Türk hânedanıdır. Abbasîlerin Bilâdüşşam ve Mısır valisi Ebû Bekir Muhammed b. Tuğç tarafından kurulan hânedan Muhammed b. Tuğç'a verilen "ihşid" unvanından dolayı bu adla anılmıştır. Hânedan, Abbâsî hilâfetine bağlılığını sürdürmekle birlikte fiilen müstakil bir idare tesis etmiştir. bk. Muhammed Kürd Ali, *Hitatu'ş-Şâm* (Beyrut: Mektebetu'n-Nûri, 1403/1983), 1/184; Ahmet Ağırakça, "İhşidîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

tarihinin İbn Mücâhid'in yedi kıraati tedvin ettiği döneme tekabül etmesi, ona ayrı bir önem kazandırmaktadır. Nitekim hicrî 4. yüzyıl kıraatlerin sınırlandırılması sürecinin görünür hâle geldiği ve sistematik bir yapıya kavuştuğu bir dönem olarak değerlendirilmektedir.

Muşhaflardaki kıraat tercihleri üzerine gerçekleştirilen literatür taraması, meselenin farklı boyutlarına temas eden ve alana katkı sunan çalışmaların varlığını ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların önemli bir bölümü, tarih veya bölgesel aidiyete ilişkin herhangi bir kayıt içermeyen erken dönem mushafı üzerine yoğunlaşmakta ve ağırlıklı olarak hicazî hatla yazılmış nüshaları merkeze almaktadır. Bu konuda öncü çalışmalar arasında Yasin Dutton'un makaleleri dikkat çekmektedir. Dutton ilk çalışmalarında erken dönem mushafını telaffuz ve kıraat işaretleri açısından incelemiştir; farklı renkteki noktaların işlevlerini ve hangi kıraat vecihlerine delalet ettiklerini tespit etmeye çalışmıştır.⁸ Dutton, daha sonraki çalışmalarında ise mushafı bütüncül biçimde ele alarak kıraat tayinine yönelmiş ve hicrî ilk iki yüzyıla tarihlendirilen hicazî hatlı mushafı, on dörtlü kıraat sistemiyle mukayeseli inceleyerek bu yazmaların esas aldığı kıraatlere dair önemli tespitlerde bulunmuştur.⁹

Tarihî veya bölgesel kayıt içermeyen erken dönem mushafı içerisinde küfî hatlı mushafardaki kıraat tercihleri hakkında da dikkate değer çalışmalar yapılmıştır. Bu araştırmaların önemli bir kısmı istinsah kaydı veya vakıf kaydı gibi tarihî kayıtlar içermeyen yazmalardaki kıraat tercihlerinin tespitine yöneliktir. Bu çalışmalar, mushafarda esas alınan kıraatlere dair tespitleriyle literatüre önemli katkılar sunmaktadır.¹⁰ Ancak söz konusu çalışmalarda mushafın herhangi bir tarih veya kayıt içermemeleri yahut tarihlendirilmeye tâbi tutulmamış olmaları, bu mushafarda işaretlenen kıraatlerin hangi

(İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/21/551; Asri Çubukcu, "Muhammed b. Tuğç", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/30/381.

⁸ Yasin Dutton, "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts – Part I", *Journal of Qur'anic Studies* 1/1 (1999), 115-140; Yasin Dutton, "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts (Part II)", *Journal of Qur'anic Studies* 2/1 (2000), 1-24.

⁹ Yasin Dutton, "An Early Muṣḥaf According to the Reading of İbn 'Âmir", *Journal of Qur'anic Studies* 3/1 (2001), 71-89; Yasin Dutton, "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)", *Journal of Qur'anic Studies* 6/1 (Nisan 2004), 43-71; Yasin Dutton, "Two 'Hijâzî' Fragments of the Qur'an and Their Variants, or: When Did the Shawâdhhdh Become Shâdhhdh?", *Journal of Islamic Manuscripts* 8/1 (2017), 1-56.

¹⁰ Fatih Cankurt, *Hiz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021); Abdulkader Kurabi, *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan 338 Nolu Mushafın Yazım Şekli, Harekelendirilmesi ve Noktalama İşaretleri "Betimsel ve Analitik Çalışma"* (İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021); Seyma Genan vd., "Erken Döneme Tarihlenen Katta Langar Mushafı'nın Mushaf İlimleri Bakımından İncelenmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 25/47 (15 Haziran 2023), 55-88; Fatih Cankurt, "Kadim Bir Mushaf: BNF (Bibliothèque Nationale de France) Arabe 358", *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (30 Aralık 2023); Fatih Cankurt, *Hiz. Ali'ye Nispet Edilen Topkapı Mushafı* (Ankara: Fecr Yayınları, 2024); Tuba Kardeşahin - Esra Gözeler, "Ayasofya 23: Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Abbâsî Dönemi Bir Kur'an-ı Kerim Elyazması", *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (Aralık 2024), 726-754; Betül Özdirek Şahin vd., "Hz. Osman'a Atfedilen Kur'an El Yazması: Yıldız Sarayı AY6760", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 27/2 (15 Aralık 2025), 359-399. Bu çalışmalar dışında Tayyar Altıkulaç, hazırladığı mushaf neşirlerinde seçtiği bazı kelimeleri, Hz. Osman'ın istinsah ettirerek çeşitli şehirlere gönderdiği mushafardaki imla özellikleri bakımından incelemiştir; bu yolla mushafın hangi şehir mushafıyla örtüştüğünü tespit etmeye çalışmıştır. Söz konusu çalışmalar, bir mushafın kıraat tercihiyle doğrudan ilişkili değilse de bir kelimenin yazım ve kıraat özelliklerinden hareketle köken tespitine yönelik bir yaklaşım sunmaktadır. bk. Tayyar Altıkulaç, *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushaf Üzerine Bir İnceleme* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021), 209-212, 242-247, 275-276, 307-309, 369-370, 477-478.

dönemde okunduğu ve tercih edildiği konusunda kesin bir çıkarım yapılmasını güçleştirmektedir.

Kıraat tercihlerini konu alan araştırmaların bir kısmı ise tarihi belirli mushafı merkezine almaktadır. Bu alanda öne çıkan çalışmalardan biri Gânim Kaddûrî Hamed'in 2013 tarihli makalesidir. Hamed, hicrî 353 (M 964) tarihli Muhallîsî Mushaf'ını Bakara suresi üzerinden değerlendirmiş ve mushafın on kıraatten herhangi biriyle tam bir uyum göstermediğini ortaya koyarak İbn Mücâhid döneminde kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik iradenin mushafıya hemen yansımadağı sonucuna ulaşmıştır.¹¹ Tek bir mushafa dayalı bu sonucun sınırlılığı dikkate alındığında, hicrî 4. yüzyıla tarihlenen ve Meşrik bölgesine aidiyeti belirgin olan diğer yazma mushafı, kıraat tarihindeki boşlukları doldurma potansiyeli taşıyan değerli kaynaklar olarak öne çıkmaktadır. Tarih kaydı içeren mushafın kıraat çalışmalarına ışık tutma potansiyeline örnek teşkil eden diğer bir çalışma da Betül Genan'ın doktora tezidir. Genan, hicrî 3. yüzyılda vakfedilmiş iki mushafı ele almış, işaretlenen kıraatleri on dördümlü kıraat sistemiyle karşılaştırmış ve mushaftaki kıraatin nadiren şâz rivayetleri ihtiva etse de genellikle on kıraat imamıyla yüksek uyum gösterdiğini tespit etmiştir.¹² Söz konusu çalışma, standartlaşma öncesine tarihlenen iki mevkûf mushafı incelemesiyle bu makalenin konusundan farklılaşmaktadır.¹³

İbn Tuğç Mushafı'na ilişkin literatür taraması, bu mushafın bugüne kadar yalnızca tek bir akademik çalışmada ele alındığını ortaya koymaktadır. Söz konusu çalışma, 2024 yılında tamamlanan, mushafın harekeleme ve noktalama sistemlerini konu edinen doktora tezidir; ancak bu tezde İbn Tuğç Mushafı kıraat tercihleri bakımından incelenmemiştir.¹⁴ Bu makalede ise İbn Tuğç Mushafı'nın kıraat tercihlerini sistematik biçimde incelemek; bir emir tarafından vakfedilmiş mushafın kıraatlerin standartlaşma sürecindeki konumunu ortaya koyarak alana özgün bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve içerik analizi birlikte kullanılmış, nicel aşamada ise betimleyici istatistik yöntemlerinden yararlanılmıştır. Çalışmanın temel analiz birimini, İbn Tuğç Mushafı'nın günümüze ulaşan varaklarında yer alan ve on dört kıraat imamının okuyuşları arasında ihtilaf bulunan kelimeler oluşturmaktadır.¹⁵ Tüm kıraatlerde müşterek okunan kelimeler ise analiz kapsamı dışında bırakılmıştır. İhtilaflı kelimelerin tespiti sürecinde *el-Kâmil fi'l-kirââtî'l-aşr*, *İdâhu'r-rumûz*, *Şuvâzû'l-kirâât*, *Kitâbu'l-mubhic*, *İthâfu fudalâî'l-beşer* ve *el-Müeyesser fi'l-kirââtî'l-aşri'l-mütevâtira*

¹¹ Hamed, söz konusu makalede mushafın kıraat yönünü yalnızca bir bölüm dâhilinde ele almış, dolayısıyla kapsamlı bir inceleme yapmamıştır. bk. Gânim Kaddûrî el-Hamed, "Mushafu'l-Muhallîsî'l-mahtût sene 353 h: Dirâse vasfiyye tahlîliyye", *Mecelletu Ma'hedî'l-İmâmi's-Şâtîbî li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye* 8/16 (Zilhicce 1434 [Ekim 2013]), 12-76.

¹² Söz konusu tez, yakın zamanda kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. bk. Betül Genan, *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kıraat Tercihî; Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu Örneği* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025).

¹³ Bu çalışmada Betül Genan'ın oluşturduğu kıraat veritabanı ve yönteminden istifade edilmektedir.

¹⁴ Bahsi geçen doktora tezi, 2025 yılının başlarında kitaplaştırılarak yayımlanmıştır. bk. Genan, *Zabt Geleneği*.

¹⁵ Kıraat öğretiminde yedi ve on kıraat sistemlerinin yanı sıra, on dört kıraat tasnifi de belli bir oranda yaygınlık kazanmıştır. On kıraatin üzerine ilave edilen imamlar; Mekke'den İbn Muhaysın (öl. 123/741), Basra'dan Yahyâ b. Mübarek el-Yezîdî (öl. 202/817) ile Hasan-ı Basrî (öl. 110/728) ve Kûfe'den A'meş'tir (öl. 148/765). bk. İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz ve mifâhu'l-kunûz fi'l-kirââtî'l-erbe'a aşera*, thk. Ahmed Halid Şükri (Amman: Dâru Ammâr, 1424/2003), 68-70; Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İthâfu fudalâî'l-beşer bi'l-kirââtî'l-erbaate aşer*, thk. Abdurrahim et-Tarhûnî (Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009), 79.

gibi kıraat kaynaklarından istifade edilmiştir. Tespit edilen her bir kelime; sure adı, âyet numarası, mushaftaki varak numarası, mushaf üzerindeki işaret rengi (kırmızı, yeşil, mavi), bu işaretlerin delalet ettiği kıraatin nispet edildiği imam ve ihtilaf türü (usûl/ferş) kategorileri altında tasnif edilerek Microsoft Excel'de oluşturulan veri tabanına işlenmiştir. Mushaf üzerindeki üç farklı renkli işaretleme ayrı analiz katmanları olarak kodlanmış ve her renk sistemi bağımsız biçimde değerlendirilmiştir. Nicel analiz aşamasında her renk katmanındaki toplam ihtilaflı kelime sayısı esas alınmıştır. İlgili kelimenin delalet ettiği okuyuş on dört kıraat imamının vecihleriyle karşılaştırılarak birebir örtüşme gösteren örnekler “uyumlu” olarak kodlanmıştır. Birden fazla kıraatle örtüşen durumlarda kelime, ilgili tüm kıraatler bakımından uyumlu kabul edilmiş, yüzdeler hesaplamalarda ise her kıraat için ayrı ayrı örtüşme oranı belirlenmiştir. Uyum oranı, belirli bir kıraatle örtüşen kelime sayısının toplam ihtilaflı kelime sayısına bölünmesi ve sonucun yüz ile çarpılması suretiyle hesaplanmıştır. Sayım işlemi iki aşamalı kontrol sürecinden geçirilmiştir. 12 varaklık ilk analiz, kapsam 26 varağa genişletilerek tekrarlanmış ve oranların istikrarlı kaldığı tespit edilmiştir. Çalışmada mushafın on dört kıraat çerçevesinde hangi okuyuş(lar)la daha yüksek oranda örtüştüğü nicel veriler üzerinden ortaya konularak elde edilen bulgular erken döneme tarihlenen diğer mushaflarla karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Bu çalışma, mushafın on dört kıraat çerçevesinde gösterdiği uyumu nicel olarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu nedenle analiz, istatistiksel örtüşme oranları üzerinden yürütülecektir.

1. Mushafın Şeceresi ve Tasviri

İbn Tuğç Mushafı olarak adlandırdığımız Kur'an yazması, Şam Evrakı Koleksiyonu içerisinde dağınık halde bulunmakta olup varakları farklı envanter numaraları altında kayıt altına alınmıştır. 200.000'i aşkın varaktan oluşan koleksiyon üzerinde gerçekleştirdiğimiz tarama sonucunda mushaf ait yirmi altı varak (elli iki sayfa) tespit edilmiştir.¹⁶ Dağınık halde bulunan varaklar bir araya getirilerek sure tertibinde veri tabanına kaydedilmiştir.¹⁷

İbn Tuğç Mushafı parşömen üzerine, dikey dikdörtgen formda istinsah edilmiştir. Kûfi hatla yazılmış olan mushafın her sayfası dokuz satırdan oluşmaktadır. Günümüze ulaşan varaklar, bazı kesintilerle birlikte Bakara 2/185-189, Âl-i İmrân 3/25-91, el-Ahzâb 33/55-73, Sebe' 34/1-33 ile Abese 80/37-en-Nasr 110/3 arasındaki âyetleri ihtiva etmektedir. Yaptığımız hesaplama göre mevcut 26 varak, Kur'an metninin yaklaşık %2,5'ine tekabül etmektedir. Bu veriden hareketle İbn Tuğç Mushafı'nın aslının 2072 sayfadan müteşekkil olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸ Dolayısıyla mushafın yalnızca çok küçük bir kısmı günümüze ulaşmıştır.

İbn Tuğç Mushafı, ilk bakışta herhangi bir tarih kaydı içermemekle birlikte bir emir tarafından vakfedilmesi bakımından dikkat çekici bir özellik taşımaktadır. Mushafın bir sayfasının üst kenar boşluğuna düşülmüş vakıf kaydı, mushafın Emir Muhammed b. Tuğç tarafından vakfedildiğini göstermektedir (bk. Şekil 1). Mushafın vâkifi ve hâmisi olan

¹⁶ Bu varaklar için bk. *İbn Tuğç Mushafı* (Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Şam Evrakı, ŞE 4830/1-3, ŞE 5280/1-3, ŞE 5403/1-3, ŞE 6710/1-3, ŞE 7555/1-3, ŞE 12868/275-277, ŞE 12886/188-190, ŞE 12903/1-5, ŞE 12903/43-44, ŞE 12903/49-51, ŞE 12976/20-21, ŞE 13624/109-111).

¹⁷ Geçmiş çalışmada İbn Tuğç Mushafı'na ait on iki varak tespit edilebilmişti. Bu çalışma vesilesiyle yürütülen daha kapsamlı inceleme sonucunda koleksiyon içinde mushafa ait on dört varak daha belirlenmiştir. bk. Genan, *Zabt Geleneği*, 30-34, 56.

¹⁸ Bu hesaplama, mevcut sayfalarda yer alan âyetlerin matbu mushaflardaki karşılıklarının belirlenmesi ve her bir sayfanın içerdiği âyet miktarının mushafın tamamına orantılanması yoluyla elde edilmiştir.

Muhammed b. Tuğç, Abbâsîlerin Bilâdüşşâm valisi ve aynı zamanda İhşîdiler hanedanının kurucusu olan Türk asıllı bir emirdir.¹⁹ Vakıf kaydındaki “Allah izzetini daim kılsın” ifadeleri mushafın İbn Tuğç hayattayken hicrî 4. yüzyılda vakfedildiğini ortaya koymaktadır. İbn Tuğç’un hayatına yönelik tarihi verilerle mushafın vakıf kaydının birlikte analiz edilmesi neticesinde İbn Tuğç Mushafı’nın hicrî 323–327 (M 935–939) yılları arasında vakfedildiği sonucuna ulaşılmaktadır.²⁰ Mushafın vakıf kaydının Türkçe tercümesi şu şekildedir:

“Emir (vali) Ebû Bekir Muhammed b. Tuğç -Allah izzetini daim kılsın- Allah’ın rızasını ve mükâfatını umarak bu cüzlerin, kendisinin ve babasının (Allah rahmet eylesin) adıyla bilinen, kumaş tacirlerinin? çarşısında bulunan mescitte Kur’an okuyucularının mahfiline vakfedilmesini emretti.”²¹

Şekil 1: İbn Tuğç Mushafı’na ait vakıf kaydı. Kayıt, metnin bulunduğu sayfanın üst kenar boşluğuna düşülmüştür (ŞE 7555/2 sağ).

Mushafın nereye vakfedildiği ise kesin olarak bilinmemektedir. Vakıf kaydına göre İbn Tuğç, bu mushafın kendi ve babasının ismiyle bilinen bir mescide vakfedilmesi talimatını vermiştir (أَمَرَ الْأَمِيرُ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ طُغْجٍ، أَدَامَ اللَّهُ عِزَّهُ، بِتَحْيِيْسِ هَذِهِ الْأَجْزَاءِ فِي الْمَسْجِدِ الْمَعْرُوفِ بِهِ) (وَبِأَبِيهِ).²² Yazma üzerindeki kayıttan anlaşıldığına göre mushaf, kumaş tüccarlarının çarşısında bulunan bir camiye bağışlanmıştır. Ancak tarihi kaynaklarda Muhammed b. Tuğç veya babası adına herhangi bir cami yaptırıldığına dair bilgiye rastlanmamaktadır. Mushafın vakfedildiği bu cami, İhşîdiler döneminin pek çok mimari eseri gibi muhtemelen tarihi kayıtlara geçmemiş ve günümüze ulaşmamış bir camidir.²³ Bununla birlikte, İbn Tuğç’un nüfuz sahasının Mısır, Suriye ve Filistin bölgeleriyle sınırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, mushafın bu bölgelerdeki bir camiye vakfedilmiş olması kuvvetli bir ihtimaldir.²⁴ Buna ek olarak, mushafın İbn Tuğç’un kökeninin dayandığı Fergana (Horasan) bölgesindeki bir camiye vakfedilmiş bulunması da muhtemeldir.²⁵ Bu sebeple mushafın

¹⁹ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1994), 5/56; İbn Tağrıberdî, *en-Nucûmu'z-zâhireti fi mulûki Mısri ve'l-Kâhire* (Mısır: Vizâratu's-Sekâfe, Dâru'l-Kutub, ts.), 3/235–237, 251.

²⁰ Genan, *Zabt Geleneği*, 57–60.

²¹ Arapçası şu şekildedir: أَمَرَ الْأَمِيرُ أَبُو بَكْرٍ مُحَمَّدُ بْنُ طُغْجٍ، أَدَامَ اللَّهُ عِزَّهُ، بِتَحْيِيْسِ هَذِهِ الْأَجْزَاءِ فِي الْمَسْجِدِ الْمَعْرُوفِ بِهِ (وَبِأَبِيهِ، رَحِمَهُ اللَّهُ، الْمَسْجِدِ الَّذِي يَسُوقُ الْبَارِزِينَ [أَوْ لَعْلَهُ (الْبَرَّازِينَ)] بِحُجْرَةِ دَارِ الْمُتَرَيِّينِ؟ ائْتِغَاءَ رِضْوَانِ اللَّهِ وَرَغْبَةً فِي تَوَابِهِ.

²² bk. ŞE7555/2 (sağ).

²³ Nadir Özkuyumcu, “İhşîdiler”, *Türkler Projesi* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 90; Ahmet Ağırakça, “İhşîdiler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/21/552.

²⁴ Genan, *Zabt Geleneği*, 59–60.

²⁵ Prof. Dr. Morteza Karimi Nia, Muhammed b. Tuğç’un Ferganalı oluşundan hareketle mushafın köken itibarıyla Horasan havzasında istinsah edilmiş yahut vakfedilmiş olabileceğini; yazı özelliklerinin de bu bölgesel geleneği

vakfedildiği yeri Bilâdü's-Şâm, Mısır veya Horasan olarak, yani İslâm coğrafyasının doğu bölgesi içerisinde belirtmek mümkündür.

Vakıf kaydında dikkat çeken bir diğer husus, mushafın camideki kurrâ mahfiline (بُحْرَة) (دَارِ الْمُقْرئين) bağışlandığının belirtilmesidir. Bu ifade, söz konusu camide kıraat tahsilıyla meşgul olan öğrenci halkasının varlığına işaret etmekte ve mushafın özellikle bu çevrenin kullanımına tahsis edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla mushafın okuyucu kitlesinin genel cemaatten ziyade kıraat ilmiyle iştigal eden kişiler olduğu söylenebilir. Bu durum, mushafın bir kıraat mushafı²⁶ olarak tasarlandığını düşündürmektedir.

2. Mushaftaki Kıraatlerin Gösterim Biçimleri

İbn Tuğç Mushafı'nın kıraatinin tespitine imkan veren başta imla ve zabt işaretleri olmak üzere çeşitli unsurlar bulunmaktadır. Öncelikle, İbn Tuğç Mushafı'nda esas kıraatin yanı sıra ikincil ve üçüncül olarak nitelendirilebilecek²⁷ farklı kıraat işaretlemelerinin mevcut olduğu söylenebilir. Mushaftaki esas kıraat, mushafın imla sistemi ve genellikle kırmızı renkli işaretler aracılığıyla belirtilen kıraati ifade etmektedir. Bu bağlamda esas kıraat, müstensih ve nâkıtın (harekeleyicinin) temel olarak göstermeyi amaçladığı kıraat olarak tanımlanabilir. Buna karşılık mavi ve sarı renklerle yapılan işaretlemeler, mushafın ana kıraatine muhalif kıraat vecihlerini göstermektedir.²⁸

Mushafın imla yapısı, klasik mushaf imlasından ayrılarak tercih edilen kıraat doğrultusunda şekillendirilmiştir. Bu durum çoğunlukla *elif* harfinin isbatıyla kendini göstermektedir. Mesela Sebe' 34/15'teki "مَسْكِينِهِمْ" kelimesi İbn Tuğç Mushafı'nda *elifin* isbatıyla "مَسَاكِينِهِمْ" şeklinde yazılmıştır. Oysa Dâni (öl. 444/1053) ve İbn Necâh'a (öl. 496/1103) göre bu kelime ittifakla *elifsiz* yazılmaktadır.²⁹ Ayrıca söz konusu kelimenin hareketleniş *elifli* kıraate uygunluk arz etmektedir; *mîm* harfinin fethası için bu harfin üzerine kırmızı bir nokta, *kâf* ve *hâ* harflerinin kesrası için bu harflerin altına birer kırmızı nokta işaretlenmiştir. Diğer taraftan kelimeye sarı renkle esas kıraatten farklı bir işaretleme yapılmış; *elifin* üzeri sarı bir çizgiyle çizilmiş ve *kâf* harfinin üzerine sarı bir nokta ilave edilmiştir (bk. Şekil 2). Bu durumda mushafın esas kıraati çoğunluğun kıraati olan *mesâkinihim* şeklinde yazılmış ve hareketlenmiştir. İkincil kıraat olarak ise Hafs rivayeti ve Hamza kıraatiyle uyumlu *meskenihim* okuyuşuna göre bir harekeleme

yansıttığını belirtmiştir. Bu görüşü bir ihtimal olarak değerlendirmekle birlikte, mushafın vakıf yerinin İbn Tuğç'un hâkimiyet alanındaki bölgede bulunması kanaatimizce daha muhtemeldir.

²⁶ Kıraat literatüründe "kıraat mushafı" kavramı birden fazla kıraati ihtiva eden ve bu kıraatlere sistematik biçimde işaret edilen mushafklar için kullanılmaktadır. Bu çalışmada birden fazla kıraat vechini ihtiva eden İbn Tuğç Mushafı, bu çerçevede bir kıraat mushafı olarak tanımlanmıştır. bk. Ahmed Hatim Abbas es-Sâmerrâî, *Mesâhifu'l-kirâat: Dirâse tarihiyye ve vasfiyye* (Irak: Câmi'atu Sâmerâî, Külliyyetu't-Terbiye, Doktora Tezi, 1439/2018), 44; Genan, *Kıraat Tercihî*, 145.

²⁷ Esas kıraat dışındaki kıraatlerin 'ikincil' ve 'üçüncül' şeklinde nitelendirilmesi, yalnızca temsil edilme oranlarına dayalı bir adlandırılmadan ibarettir. Bu kıraatler arasında herhangi bir hiyerarşik sıralama kastı bulunmamaktadır.

²⁸ Bu konuda detaylı bilgi için bk. Dâni, el-Muhkem, 113-116.

²⁹ Ebû Amr ed-Dâni, *el-Mukni' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432/2011), 125, 129; Ebû Dâvûd Süleyman İbn Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn li-hicâi't-tenzil*, thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl (Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li-Tibâti'l-Mushafî's-Şerîf, 1423-2002), 4/1011.

uygulanmıştır.³⁰ Neticede, kelimenin imlasında *elif* harfinin resmedilmiş olması, kıraat farklılıklarının mevcut olmasına rağmen imlanın tercih edilen kıraate göre şekillendirildiğini göstermektedir.

Şekil 2: Sebe' 34/15 ŞE 5403/2 (sol)

İbn Tuğç Mushafı, Ebü'l-Esved ed-Düeli'ye (öl. 69/688) nispet edilen erken dönem harekeleme sistemiyle harekelenmiştir. Yazmada sesli harfler ve tenvin; kırmızı noktalarla, hemze ise yeşil noktayla gösterilmiştir.³¹ Esas kıraatin tespitinde imlanın yanı sıra zabt işaretleri önemli veriler sağlamaktadır. Bunlar; benzer harfleri ayırt etmeye yarayan i'câm noktaları,³² hareke ve tenvini gösteren kırmızı i'râb noktaları ve hemzeyi sembolize eden yeşil noktalar şeklinde sıralanabilir. Ayrıca bazı durumlarda işaretin yokluğu da kıraatin tespitine ilişkin veri olarak ele alınabilir. Mushafta esas kıraat dışındaki ihtilaflar ise sarı ve mavi renkli işaretlerle belirtilmiştir. Sarı işaretler arasında i'râb noktası, i'câm çizgisi ve düz çizgi yer alırken; mavi işaretler arasında i'râb noktası, i'câm çizgisi ve yarım daire gibi şekiller bulunmaktadır. Bu işaretlerden düz çizgi *elifin* hazfını, yarım daire ise med olmamasını (kasr) ve cem'i *mîminin* sükûn üzere okunmasını ifade etmek için kullanılmıştır (bk. Tablo 1).

Tablo 1: İbn Tuğç Mushafı'ndaki Kıraatlerin Tespitinde İşaretlerin Görüldüğü Kelime Sayıları

Kıraat	İşaret Türleri	Renk	Kelime Sayısı
Esas Kıraat	İ'râb, Hemze, İ'câm	Kırmızı, Yeşil, Kahverengi	211
İkincil Kıraat	İ'râb, İ'câm, Çizgi	Sarı	46
Üçüncül Kıraat	İ'râb, İ'câm, Yarım Daire	Mavi	28

İbn Tuğç Mushaf'ında imla ve zabt işaretleri üzerinden kıraat delaletine yönelik yapılan incelemede 288 kelimedede kıraat ihtilafına rastlanmıştır.³³ Bu kelimelerdeki kırmızı, sarı ve yeşil renkli işaretlemelerin yoğunluğu da tespit edilmiştir. İncelenen âyetler arasında esas kıraate delalet eden işaretler 285 kelimedede, esas kıraat dışındaki farklılıklara işaret edenler

³⁰ Sebe' 34/15'teki kelimeyi Âsım'ın râvisi Hafs ve Hamza *meskenihim* şeklinde, Kisâî ve kendi ihtiyarında Halef *meskenihim* şeklinde, geri kalan kurrâ ise *mesâkinihim* şeklinde telaffuz etmişlerdir. bk. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/350; İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz*, 603; Dimyâtî, *İthâf*, 2/310.

³¹ Mushaflarda hemzenin yeşil noktayla gösterilmesine dair uygulama için bk. Ebû Amr ed-Dânî, *el-Muhkem fi İlmî naktî'l-mesâhif*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Dimaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1438/2017), 113, 119, 151-153; Genan, *Zabt Geleneği*, 184-185.

³² Mushafta farklı formlarda i'câm noktaları görülmektedir. Çizgi formundakilerin orijinal, daire formundakilerin ise muhtemelen sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. bk. Genan, *Zabt Geleneği*, 60-62.

³³ Mushafın mevcut varaklarında kıraat farklılıklarına dair usûl veya ferş farklılıkları içeren 288 kelime tespit edilmiştir. Ancak şedde işaretinin olmaması ve teşdîd (şeddeli) ile tahffin (şeddesiz) birbirinden ayırt edilebilmesine yönelik sistematik bir usulün bulunmaması sebebiyle üç kelimedeki kıraat tercihi belirlenememiştir. Söz konusu üç kelime, mushafın kıraat tercihleri değerlendirilirken dikkate alınmamıştır. Bunlar; et-Tekvîr 81/6'daki "سُجَّرَتْ", et-Tekvîr 81/10'daki "نُفِرَتْ" ve el-Beled 90/6'daki "لَبَدًا" kelimeleridir. bk. ŞE 6710/2(sol); ŞE 12886/189(sağ).

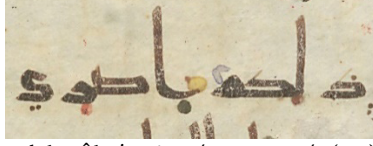
ise 69 kelimedede belirlenmiştir (bk. Tablo 2). Bununla birlikte, ikincil ve üçüncül kıraatler için iki rengin aynı anda kullanılması tutarlı bir şekilde devam etmemiştir. Nitekim elimizdeki varaklardan takip edebildiğimiz kadarıyla Bakara ve Âl-i İmrân surelerinin yazılığının olduğu varaklarda mavi ve sarı renkli işaretleme birlikte görülürken, mushafın son onluk kısmında yer alan surelerin bulunduğu varaklarda esas kıraat dışındaki kıraatler için sadece sarı renkli işaretler bulunmaktadır.

Tablo 2: İbn Tuğç Mushafı'nda Kıraatlerin Tespitinde Kullanılan İşaretlerin Türleri, Renkleri ve Kıraat İhtilafını Yansıtırma Oranları

Kıraat	İşaret	Renk	Delalet	Kelime Sayısı	Yüzde %	Örnek	Okunuş	Env. No.
Esas Kıraat	Nokta	Kırmızı	Hareke	103	36,14 %		Yubeşşiruke	ŞE 4830/2
Esas Kıraat	Nokta	Yeşil	Hemze	104	36,49 %		İmraetü	ŞE 4830/1
Esas Kıraat	Nokta	Kahverengi; Yeşil	İ'câm	6	2%		Yebğüne	ŞE 9386/2
Esas Kıraat	İşaret yok	(yok)	Sükûn/med; Hemzesiz	79	28%		Buyûtikum	ŞE 12903/4
İkincil Kıraat	Nokta	Sarı	Hareke; Hemze	40	14%		'Aleyhum	ŞE 5403/3
İkincil Kıraat	Çizgi	Sarı	İ'câm	4	1%		Yukrimüne	ŞE 12903/2
İkincil Kıraat	Çizgi	Sarı	Hazf	2	1%		Meskenihim	ŞE 5403/2
Üçüncül Kıraat	Nokta	Mavi	Hareke; Hemze	24	8%		Tu'allimüne	ŞE 9386/1
Üçüncül Kıraat	Yarım daire	Mavi	Sükûn; Kasr	4	1%		Cezâ'ühüm	ŞE 9386/3
Üçüncül Kıraat	Çizgi	Mavi	İ'câm	1	0,35%		Fe-nâdeyhu	ŞE 4830/2

İbn Tuğç Mushafı'nda sarı ve mavi renkli işaretlerin kullanımını incelendiğinde, bunların farklı kıraatleri göstermek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle, mavi ve sarı noktalarla yapılan işaretlemeler birbirinden farklı kıraat vecihlerine delalet etmektedir. Nitekim Âl-i İmrân 3/81'deki "ذٰلِكُمْ اِصْرِي" (*zâlikum işri*) kelimesindeki işaretleme bu durumu teyit etmektedir. Söz konusu kelimedede *mîm* harfinin üzerine mavi renkli yarım daire sembolü, *mîm* harfinden sonrasına ise sarı bir nokta eklenmiştir (bk. Şekil 3). İlgili kıraat ihtilafına göre Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysın ve Hasan-ı Basrî, kelimedeki cem'i *mîmini* vâv meddiyle *zâlikumû* şeklinde sıla yaparak okumuş; diğer kıraat imamları ise

cem'î *mîmini* sükûn ile *zâlikum* şeklinde tilâvet etmişlerdir.³⁴ Bu örnek göstermektedir ki mavi yarım daire sembolü *mîmin* sükûn ile okunmasına, sarı nokta ise *mîmin* silâ ile okunmasına işaret etmektedir. Sonuç olarak, mavi işaretleme esas kıraatle aynı doğrultuda sükûn telaffuzuna delalet etmekte, buna karşılık sarı işaretleme silâli okuyuşu belirtmektedir.

Şekil 3: Âl-i İmrân 3/81 ŞE 9386/2 (sağ)

Esas kıraat dışındaki vecihlerle ilgili bir diğer husus, bir renkle iki ayrı kıraat ihtiyarının gösterilmesidir. Söz gelimi *aleyhim* kelimesine yönelik *aleyhum* kıraati Âl-i İmrân 3/87'deki *hâ* harfinin önüne konulan mavi noktayla; Sebe' 34/16'da ise *hâ* harfinin önüne konulan sarı noktayla gösterilirken, el-Beled 90/20'de *hânın* önüne konulan sarı noktayla *aleyhum* kıraati, *mîmin* önüne konulan sarı noktayla *aleyhimû/aleyhumû* kıraati işaretlenmiştir (bk. Tablo 3, Satır 5). Sarı renkli işaretle birden fazla kıraat ihtilafının gösterilmesine özellikle mavi renkli işaretlerin bulunmadığı varaklarda rastlanmaktadır. Bu durum, söz konusu varaklardaki sarı renkli işaretlerin, mavi renkli işaretlerin temsil ettiği kıraatler için de kullanılmaya başlandığını ortaya koymaktadır.

Zabt işaretlerinin delaletiyle ilgili bir diğer mevzu ise harekelemenin iki kıraate de muhtemel olmasıdır. Söz gelimi Beled 90/20'deki *aleyhim* kelimesinde sarı noktalardan hareketle söz konusu kelime *aleyhimû* veya *aleyhumû* şeklinde de okunabilmektedir. *Aleyhimû* kıraati on kıraat içerisinde kalırken *aleyhumû* kıraati on dört kıraatin dışına çıkmaktadır.³⁵ Beled 90/20'deki *aleyhim* kelimesinde tercih edilen kıraate yönelik iki ihtimalden bahsedilebilir. Birincisi, kâtip farklı bir renk bulamadığı veya bir mahzur görmediği için *aleyhimû* ve *aleyhum* şeklindeki iki farklı kıraat veçhini iki sarı noktayla göstermiştir. Bunu destekleyen hususa diğer *aleyhim* kelimelerinde de rastlanmaktadır. Nitekim mevcut varaklarda altı yerde *aleyhim* kelimesi geçmekte, bunlardan birinde kırmızı, sarı ve mavi renklerle *aleyhim*, *aleyhum* ve *aleyhimû* şeklinde üç kıraat; üç yerde kırmızı ve sarı renklerle *aleyhim* ve *aleyhum* kıraatleri ve bir yerde sadece kırmızı renkle esas kıraat olan *aleyhim* kıraati işaretlenmiştir (bk. Tablo 3). Diğer örneklerde *aleyhumû* kıraatinin işaretlenmemiş olması, bir kelimedeki iki farklı kıraat veçhinin temsil edildiğine yönelik fikri desteklemektedir. İkinci ihtimal ise iki sarı noktayla on dört dışındaki bir şâz kıraat vechi olan *aleyhumû* kıraatinin işaretlenmesidir. Ancak kıraat literatürüne bakıldığında bu okuyuşun yaygın olmadığı görülmektedir. Söz gelimi Arap dili âlimi Zeccâc (öl. 311/923), *aleyhumû* kıraatinin son derece nadir olduğunu ifade etmektedir.³⁶

³⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/273-274; İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz*, 1424/2003, 94-95; Dimyâtî, *İthâf*, 1/341.

³⁵ Kıraat kaynaklarına göre Hamza, Ya'kûb ve A'meş, *hâ* harfini damme ile (*aleyhum*) şeklinde okurken Kâlûn (Nâfi'), İbn Kesîr, Ebû Ca'fer ve İbn Muhaysın *aleyhimû* biçiminde *mîm* harfinden sonra *vâv* meddiyle, Hasan-ı Basrî ise *aleyhimî* şeklinde *yâ* meddiyle telaffuz etmiştir. Geri kalan kurrâ ise kelimeyi *aleyhim* şeklinde *mîm* harfini sükûn ile okumuşlardır. bk. İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/272; İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz*, 1424/2003, 93; Dimyâtî, *İthâf*, 1/340-341.

³⁶ Ebû İshak ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdulcelîl Abdüh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988), 1/52-53.

Kaynaklarda şâz olarak nitelenmesine rağmen *aleyhumû* kıraatine yönelik harekelemeye bazı kadim mushaflarda rastlanmaktadır. Söz gelimi hicrî 3. Yüzyıla tarihlenen Amâcûr ve Abdilmun'im Mushafları'nda *mîm* harfinin önüne kırmızı bir nokta konularak *aleyhumû* telaffuzu esas kıraat olarak işaretlenmiştir.³⁷ Diğer yandan bazı yazma mushaflarda *aleyhim* kelimesine yönelik *aleyhum*, *aleyhimî*, *aleyhimû* kıraatleri gösterilmiş ancak *aleyhumû* kıraatine yer verilmemiştir.³⁸ Nitekim Ayasofya 23 no'lu mushafta İbn Tuğç Mushafi'yla benzer bir şekilde *aleyhimî*, *aleyhimû* kıraatleri yeşil ve sarı renkli noktalarla esas kıraat dışındaki vecihler olarak işaretlenmiştir.³⁹ Neticede hicrî 4. yüzyıl müellifi Zeccâc'ın bu okuyuşun nadirliğine dair değerlendirmeleri, diğer mushaf örnekleri ve İbn Tuğç Mushafi'ndeki *aleyhim* kelimelerinin genelindeki harekeleme birlikte ele alındığında, mushafta *aleyhum* ve *aleyhimû* olmak üzere iki farklı kıraatin işaretlenmiş olma ihtimalinin daha güçlü olduğu söylenebilir.

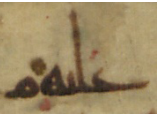
Tablo 3: İbn Tuğç Mushafi'nda Aleyhim Kelimesindeki Kıraatlerin Gösterimi

Ayet	Env No.	Resim	Kıraat 1	Kariler 1	Kıraat 2	Kariler 2	Kıraat 3	Kariler 3
Âl-i İmrân 3/87	ŞE 9386/3		<i>aleyhim</i>	Nâfi', Ebû Amr, İbn Âmir, Âsım, Kisâi, Halef, Yezîdî	<i>aleyhum</i>	Hamza, Ya'kûb, A'meş	<i>aleyhimû</i>	Kâlûn (Nâfi'), İbn Kesîr, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysın
Sebe' 34/16	ŞE 5403/3		<i>aleyhim</i>		<i>aleyhum</i>	Hamza, Ya'kûb, A'meş	-	-
el-Gâşiyeye 88/22	ŞE 12976/20		<i>aleyhim</i>		-	-	-	-

³⁷ Genan, *Kıraat Tercihî*, 224-225.

³⁸ Dutton, "Red Dots Part I", 1/130; Dutton, "Red Dots (Part II)", 2, 7; Karaşahin - Gözeler, "Ayasofya 23", 742.

³⁹ *Ayasofya 23* Mushafi'nda *aleyhim* kelimesinde esas kıraat olarak *aleyhim*, yeşil noktayla *aleyhum*, sarı noktayla *aleyhimû* kıraati gösterilmiştir. bk. *Ayasofya 23* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 23), 4b, 17a, 57b; Karaşahin - Gözeler, "Ayasofya 23", 742. Makale yazarları Karaşahin ve Gözeler, yeşil ve sarı noktaları birlikte değerlendirerek sarı noktayla işaretlenen kıraatin *aleyhumû* olduğu kanaatine varmışlardır. Buna karşılık araştırmamızda, İbn Tuğç Mushafi'ndeki benzerliklerden hareketle bu iki rengin farklı kıraatlere delalet ettiği sonucuna ulaştık. Ayrıca Yasin Dutton da farklı renklerin farklı kıraatlere işaret ettiğini ileri sürmektedir. Bu görüşlerin netlik kazanabilmesi için konunun daha ayrıntılı incelemelere tâbi tutulması önem arz etmektedir. bk. Dutton, "Red Dots Part I", 133-134.

el-Fecr 89/13	ŞE 12903 /1		alayhim	alayhim	Hamza, Ya'küb, A'meş	-	-
el- Beled 90/20	ŞE 6710/ 3		alayhim	alayhim	Hamza, Ya'küb, A'meş	alayhimû	Kâlûn (Nâfi'), İbn Kesîr, Ebû Ca'fer, İbn Muhaysın
eş- Şems 91/14	ŞE 12903 /5		alayhim	alayhim	Hamza, Ya'küb, A'meş	-	-

Sonuç olarak, İbn Tuğç Mushafı'ndaki bazı işaretlemelerin esas kıraat dışındaki vecihlerin sistematik biçimde kaydedilmesinden ziyade, belirli kelimeler üzerinden bu kıraatların varlığına dikkat çekme amacı taşıdığı anlaşılmaktadır.⁴⁰ Mushafın ilk cüzlerinde mavi ve sarı renkli işaretlemelerle birbirinden farklı kıraat vecihleri belirtilirken mushafın son üçte birlik kısmında sarı renkle birden fazla kıraat vecihi birlikte gösterilmiştir. Söz konusu işaretlemelerin esasen bu kıraatlerin muhafazası ve bunların eğitim-öğretim maksadına yönelik yapıldığı söylenebilir.

3. Mushaftaki İşaretlerin On Dört Kıraate Delaleti

Mushaftaki imla ve zabt işaretlerinin ayrıntılı incelenmesi gerek ferşî gerekse usûl farklılıkları⁴¹ bakımından esas alınan kıraatin, tek bir yer dışında on kıraat imamının ihtiyarlarıyla tam olarak örtüştüğünü ortaya koymaktadır. Bu istisna, Âl-i İmrân 3/49'daki “أَيَّ” kelimesidir. Söz konusu âyette iki kere geçen bu kelime, birincisi harekesizken (bk. Şekil 4) ikincisinde *elifin* altına konulan yeşil noktayla “أَيَّ” şeklinde işaretlenmiştir (bk. Şekil 5). Ancak bu işaretleme, on dört kıraatten hiçbirisiyle örtüşmemektedir; yalnızca Kirmânî (öl. 563/1168) bunu şâz bir rivayet olarak İbn Ömer'e (öl. 73/693) nispet etmekte⁴², Abdullatîf el-Hatîb ise kârisini belirtmeden aktarmaktadır.⁴³ Bununla birlikte söz konusu iki kaynaktaki âyetteki her iki “أَيَّ” kelimesi için de kesralı kıraat nakledilmiştir. Dolayısıyla aynı âyetteki ilk “أَيَّ”nin işaretlenmemesi, ikincisinin ise kesralı işaretlenmiş olması, bu uygulamanın şâz bir vecihten ziyade kâtib hatası olarak değerlendirilmesini daha güçlü bir ihtimal haline getirmektedir.

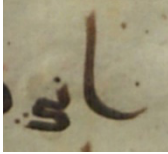
⁴⁰ Hicrî 3. yüzyıla ait iki mevkûf mushafı inceleyen Betül Genan benzer şekilde esas kıraatin dışındaki yeşil noktaların sistematik bir kıraat ihtiyarını yansıtmadığını, aksine farklı kelimelerde farklı vecihleri gösterdiğini tespit etmiştir. bk. Genan, *Kıraat Tercihi*, 292.

⁴¹ Kıraat ilminde usûl, Kur'an'da geçtiği bütün âyetlerde aynı tarzda okunan hafz, idğâm, sıla, nakl, feth, imâle ve sekt gibi telaffuz özelliklerini ifade eder. Buna mukabil ferş, belirli bir kaideye dayanmayan, üzerine kıyas yapılamayan ve Kur'an'da dağınık şekilde bulunan telaffuz farklılıklarını karşılamaktadır. bk. Yakup Uzun, “Kıraat İlminde Usûl ve Ferşin İstisnaları”, *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 9/1 (15 Nisan 2025), 69, 85-86.

⁴² Radiyyuddîn Muhammed b. Ebî Nasr el-Kirmânî, *Şevâzu'l-kirâât*, thk. Şemrân el-Aclî (Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, ts.), 112.

⁴³ Abdullatîf el-Hatîb, *Mu'cemu'l-kirâât* (Dimaşk: Dâru Sa'diddîn, 1422/2002), 1/495.

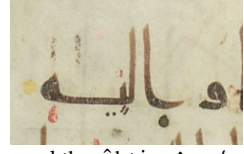
İbn Tuğç Mushafı'nın ikincil ve üçüncül kıraatlerinin delaletleri incelendiğinde, bunların yer yer on kıraatin dışına çıksa da büyük ölçüde on dört kıraat çerçevesinde kaldığı görülmektedir. Ancak bu kıraatler iki yerde on dört kıraatin dışına çıkmaktadır. On dört dışına çıkan yerlerden birisi Âl-i İmrân 3/83'te "إِيَّاهِ" *ileyhi* kelimesindeki müfred müzekker *hâ* zamiriyle ilgilidir. Mushafta *ileyhi* kelimesindeki *hâ* zamininin önüne damme için sarı bir nokta, altına ise kesraya yönelik kırmızı bir nokta eklenmiştir (bk. Şekil 6). Buna göre sarı nokta *ileyhu* kıraatini, kırmızı nokta ise *ileyhi* kıraatini göstermektedir. Kıraat kaynaklarına bakıldığında on dörtlü kıraat sisteminde *ileyhu* kıraatinin mevcut olmadığı görülmektedir. Nitekim bu konuda bazı istisnalar olmakla birlikte⁴⁴ kıraat imamlarının genel usulü, *hâ* zamininin, öncesinde *yâ* harfi veya kesralı bir harf olması durumunda kesralı okunması, öncesinde fethalı veya dammeli bir harf bulunması yahut *yâ* harfi dışında cezimli bir harf olması durumunda ise dammeli telaffuz edilmesidir.⁴⁵

Şekil 4: Âl-i İmrân 3/49
ŞE 12903/3 (sol)

Şekil 5: Âl-i İmrân 3/49
ŞE 12903/3 (sol)

Şekil 6: Âl-i İmrân 3/83
ŞE 9386/2 (sol)

Bazı kaynaklarda on dört kıraat imamı dışında kesralı harf veya sakin *yâ* sonrasındaki *hâ* zaminini dammeli okuyan bazı kurrâdan bahsedilmektedir. *Kâmil* müellifi Hüzeli (öl. 465/1073), istisnaları olmakla birlikte Yahya b. Sabîh (öl. 2./8. yüzyıl), Sellâm et-Tavîl (öl. 171/787) ve İbn Miksem el-Attâr'ın (öl. 354/965) öncesinde *yâ* olan kelimelerdeki *hâ* zaminini belli şartlar altında dammeli okuduklarını belirtmiştir.⁴⁶ Kirmânî ise Bakara 2/27'deki "مِيَّتَاهِ" kelimesi özelinde "به" ve "ومن قبله" gibi kelimelerdeki *hâ* zamininin *vâv* meddiyle okunduğu bir kıraatten bahsetmiş, ancak bunu herhangi bir kıraat imamına dayandırmamıştır.⁴⁷ Her iki kaynakta da bazı kâfîlere nispet edilen bu kıraatlerin dikkat çekici yönü, bir *usûl* olarak aktarılması ve *hâ* zaminini içeren pek çok kelimeye dammeli okuyuşun nakledilmesidir.⁴⁸ Buna karşılık İbn Tuğç Mushafı'nda bu durum yalnızca *ileyhi* kelimesinde görülmektedir. Dolayısıyla, söz konusu mushafın bu kâfîlerin usulünü bilinçli olarak yansıttığını söylemek güçtür.

Arap dili ve kitabetine ilişkin literatüre bakıldığında böyle bir harekeleme usulünün varlığına rastlanmaktadır. Nitekim dilbilimci İbnü's-Serrâc (öl. 316/929) *hâ* zamininin dammeli telaffuzuna dair bir usulden bahsetmektedir. İbnü's-Serrâc, Yahyâ b. Mübarek el-Yezîdî'nin el-Bakara 2/2'deki "فِيهِ"; Fâtır 35/35'teki "فَضْلِهِ" ve el-Fetih 48/25'teki "رَحْمَتِهِ" gibi

⁴⁴ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/305; Dimyâtî, *İthâf*, 1/151.

⁴⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 1/304-305, 312-313; Dimyâtî, *İthâf*, 1/151.

⁴⁶ Bu üç kurrâ arasında Yahya b. Sabîh, sakin *yâ* öncesindeki harfin kesralı olduğu kelimelerde; Sellâm et-Tavîl ve İbn Miksem el-Attâr ise sakin *yâ* öncesindeki harfin hem kesra hem de fethalı olduğu kelimelerdeki *hâ* zaminini dammeli okumuşlardır. bk. Ebü'l-Kâsım el-Hüzeli, *el-Kâmil fi'l-kirââtî'l-aşr ve'l-erbe'ine-z-zâideti aleyhâ*, thk. Omar Yusuf Hamdan - Tağrîd Muhammed Hamdan (Medine: Kursî eş-Şeyh Yûsuf b. Abdullatif Cemîl li'l-Kirâat bi-Câmiati Taybeti'l-Medîneti'l-Münevvera, 1436/2015), 4/525-526, 533; Genan, *Kıraat Tercihî*, 194-195.

⁴⁷ Kirmânî, *Şevâzû'l-kirâât*, 57.

⁴⁸ Genan, *Kıraat Tercihî*, 194-196.

kelimelerdeki *hâ* harfinin altına kesra için nokta koyduğunu belirtmiş ve bazı noktalayıcıların *hâ* harfinin önüne nokta koyduklarını da eklemiştir. İbnü's-Serrâc'a göre bu usul, *fîhi* lafzını *fîhu*, *ileyhi* lafzını ise *ileyhu* şeklinde telaffuz eden lehçeden kaynaklanmaktadır ve bu telaffuz caiz olmakla birlikte oldukça zayıftır.⁴⁹ İbnü's-Serrâc'ın *ileyhu* kıraatine dair yaptığı değerlendirmeye benzer bir tespit kıraat âlimi Mekkî b. Ebî Tâlib'te (öl. 437/1045) de görülmektedir. Mekkî, kesralı harf sonrasındaki *hâ* zamirine vâv meddi ekleyen farklı lehçe uygulamalarının bulunduğunu ifade etmiş ancak meşhur kurrânın hiçbirinin bu kelimeleri vâv meddiyle okumadığını özellikle vurgulamıştır.⁵⁰

Kıraat olarak yaygın olmamasına karşılık güncel mushaf araştırmaları kadim mushaflarda sakin harften sonra gelen ve kendisinden sonra harekeli bir harfin yer aldığı *hâ* zamirinin sıklıkla dammeli olarak harekelenişini göstermektedir.⁵¹ Söz gelimi hicrî 3. yüzyılda vakfedilmiş olan Amâcûr ve Abdulmun'im Mushafları'nda *ileyhi* kelimesindeki *hâ* zamiri esas kıraat olarak damme ile harekelenmiştir. Diğer yandan Amâcûr Mushafı'na tekmiil olarak yazılan hicrî 314 tarihli (M 926) ŞE 1406 numaralı mushafta ise sakin yâ sonrasındaki *hâ* zamirine yönelik dammeli okuyuş (*fîhû*) ikincil kıraati gösteren yeşil noktayla, kesralı okuyuş (*fîhi*) esas kıraati belirten kırmızı noktayla işaretlenmiştir (ŞE 1406/3).⁵² ŞE 1406 Mushafı'nda dammeli *hâ* telaffuzunu esas kıraat olarak değil de ikincil kıraat olarak işaretlenmesi İbn Tuğç Mushafı ile paralellik arz etmektedir. Amâcûr Mushafı'ndan yaklaşık bir yüzyıl sonra vakfedilmiş olan bu iki mushaf, *hâ* zamirinin dammeli kıraatinin ikincil kıraat olarak işaretlenmiş olmasıyla dikkat çekmektedir. Bu durum, hicrî 3. yüzyılda kitaplarda yer almamış olmakla birlikte kadim mushaflarda yaygın olarak işaretlenen bir kıraatin, hicrî 4. yüzyılda önceki şöhretini kaybettiği, buna rağmen mushaflarda işaretlenmeye devam ettiği şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca hicrî 3. yüzyılda bu telaffuzun mushaflarda esas kıraat olarak, 4. yüzyılda ise ikincil kıraat olarak işaretlenmesine yönelik bir usulün yaygınlık kazandığı söylenebilir.

İbn Tuğç Mushafı'nda on dört kıraatin dışına çıkan bir diğer örnek el-Beled 90/1 “لَا أَقْسِمُ” ibaresidir. Esas kıraat olarak *uḫsimu* kelimesindeki hemze için *elifin* önüne yeşil bir nokta, *mîm* harfinin önüne kırmızı bir nokta konularak *lâ uḫsimu* kıraati işaretlenmiştir. İkinci kıraata yönelik *lamelifin* soluna sarı renkli bir noktayla hemze eklenmiş; *uḫsimu* kelimesindeki *elifin* üzerine ise sarı bir çizgi çekilmiş, böylece *le- uḫsimu* kıraati temsil edilmiştir (bk. Şekil 7).

Şekil 7: Beled 90/1 ŞE 6710 (sağ)

⁴⁹ Ebû Bekr İbnü's-Serrâc, “Kitâbu'n-Nakt ve'ş-şekl”, *İlmu'n-nakti ve'ş-şekl et-târihu ve'l-usûl*, thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed (Amman: Dâru Ammâr, 1437/2016), 193.

⁵⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Keşf an vüçûhi'l-kırâati's-seb' ve ilelihâ ve hicicihâ*, thk. Muhyiddîn Ramazan (Beyrut: Müessesü'r-Risâle, 1981), 44.

⁵¹ Dutton, “Red Dots Part I”, 134; Dutton, “Red Dots (Part II)”, 2, 4; Nick Posegay, “The Marking of Poetry: A Rare Vocalization System from an Early Qur'ân Manuscript in Chicago, Paris, and Doha”, *Journal of Near Eastern Studies* 80/1 (Nisan 2021), 81; Kurabi, *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan 338 Nolu Mushafın Yazım Şekli*, 117-119; Genan, *Kıraat Tercihî*, 199-202, 202-208.

⁵² Genan, *Kıraat Tercihî*, 191-193, 200.

Kıraat literatürüne bakıldığında bu ibareye yönelik ihtilafa Beled suresinde değil, el-Kıyâmet 75/1'deki *lâ uksimu* ibaresiyle ilgili rastlanmaktadır. el-Kıyâmet 75/1'deki söz konusu kelimeyi İbn Kesîr'in ravilerinden Bezî (öl. 250/864) *lâmdan* sonraki *elifi* hazf ve isbat olmak üzere iki vecihle okurken Kunbül (öl. 291/904) *lâmu* sadece *elifsiz le-uksimu* şeklinde okumaktadır.⁵³ Diğer yandan el-Beled 90/1 kapsamında bu okunuşa kıraat âlimlerinin pek çoğunun yer vermediği görülmektedir. Nitekim eserinde elli kıraate yer veren Hüzeli bu kelimeye dair bir kıraat ihtilafından bahsetmemiştir.⁵⁴ Ayrıca on ve on dört kıraat seçkisine yer veren âlimlerin hiçbiri el-Beled 90/1 kapsamında bu kıraate değinmemişlerdir.⁵⁵ Dimyâtî ise el-Beled 90/1'deki ibarenin *lâm* harfinden sonra *elifle* okunması hususunda kurrâ arasında ittifakın olduğunu belirtmiştir.⁵⁶ Bununla birlikte İbn Cinnî (öl. 392/1002), Zeccâc (öl. 311/923), İbn Atiyye (öl. 541/1147), Kirmânî ve Kurtubî (öl. 671/1273) gibi âlimler el-Beled 90/1'deki *le-uksimu* kıraatine değinmişlerdir. Söz konusu müelliflerin eserlerinde *le-uksimu* kıraati İbn Kesîr, Hasan-ı Basrî, A'meş, İkrime, Mücâhid, Ebû İmrân ve Ebu'l-Âliye'ye nispet edilmektedir ki bu okuyuşlar şâz olarak nitelendirilmektedir.⁵⁷

Bazı Arap dilbilimcileri ve müfessirler *le-uksimu* okuyuşunu eleştirilere tabi tutarken bazıları bu kıraatin sıhhatini delillendirmiştir. Söz gelimi Zeccâc bu kıraatin nadir ve Arapça açısından garip (baid) bir vecih olduğunu belirtirken⁵⁸ Zemahşerî (öl. 538/1144) el-Kıyâmet 75/1'deki *le-uksimu* kıraatini İmam Mushaf'ta bir yazımla delillendirme yoluna gitmiştir. Zemahşerî'ye göre İmam Mushaf'ta söz konusu kelimedeki *lâm* harfinin *elifsiz* yazıldığına dair rivayet bu kıraati desteklemektedir.⁵⁹ Her ne kadar söz konusu rivayet zayıf olsa da,⁶⁰ *le-uksimu* kıraatinin bazı mushaflarda işaretlenmiş olabileceğini göstermektedir. İbn Tuğç Mushafı'ndaki işaretleme de bu durumu teyit etmektedir.

4. Mushafın Kıraat Analizi

İbn Tuğç Mushafı'nın esas kıraatine ilişkin işaretlerin delaletleri ayrıntılı olarak incelendiğinde, esas kıraatin on kıraat içerisindeki herhangi bir kıraatle tam bir örtüşme göstermediği tespit edilmiştir. Mushafın yaklaşık %2,5'ini oluşturan mevcut varakları üzerinden yapılan oransal analiz sonucunda en yüksek uyumun %96 ile Âsım kıraatine ait olduğu, bunu %93 ile İbn Âmir ve %92 ile Ya'kûb kıraatlerinin izlediği belirlenmiştir (bk. Şekil 8).

⁵³ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/393; Dimyâtî, *İthâf*, 2/504.

⁵⁴ bk. Hüzeli, *el-Kâmil*, 6/394.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *Neşr*, 2/282, 401; İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz*, 1424/2003, 731; Dimyâtî, *İthâf*, 2/538.

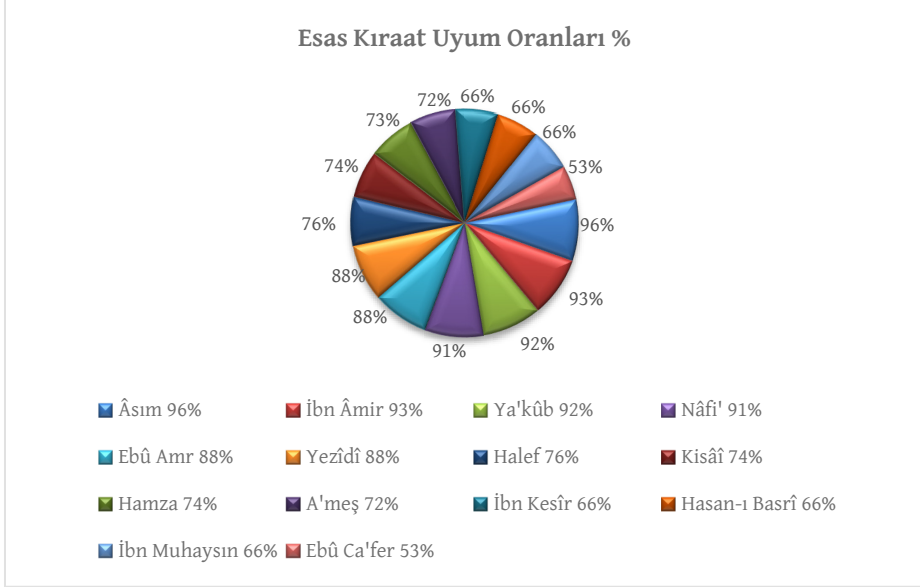
⁵⁶ Dimyâtî, *İthâf*, 2/504.

⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 2/427; Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 5/327; Kirmânî, *Şevâzû'l-kirâât*, 513; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'an*, thk. Ahmed el-Bereddûnî - İbrahim Etfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Misriyye, 1964), 20/59-60; Hatîb, *Mu'cemu'l-kirâât*, 10/438.

⁵⁸ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an*, 5/327.

⁵⁹ ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an haka'iki gavâmidî't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407), 4/659.

⁶⁰ İbn Necâh bu kelimenin mushaflarda ittifakla *lâ uksimu* şeklinde yazıldığını belirtmiştir. bk. İbn Necâh, *Muhtasaru't-Tebyîn*, 5/1243.

Şekil 8: İbn Tuğç Mushafı'nda Esas Kıraatın On Dörtlü Kıraat Sistemine Göre Uyum Oranları⁶¹

Mushafın esas kıraatine yönelik bu oranların hem kıraat hem de mushaf tarihi açısından birtakım önemli sonuçları vardır. Bilindiği üzere hicrî 4. yüzyılın başlarında İbn Mücâhid kıraatleri ilk kez yediyle sınırlandırmış, bunu müteakiben kıraat tarihinde yedili tasnifin yaygın biçimde benimsenmesine ve kıraatlerin bu çerçevede tahdidine yönelik bir süreç başlamıştır.⁶² Nitekim Mekki b. Ebî Tâlib, hicrî 2. ve 3. yüzyıllarda kıraat ihtilaflarının oldukça fazla olduğunu, bunun üzerine 4. yüzyılda insanların mushafa uygun kıraatler arasından hıfzedilmesi ve harekelenmesi daha kolay olanlarla yetinmeyi tercih ettiklerini ifade etmektedir. Ona göre bu yedi imamla yetinen ilk kişi Ebû Bekr b. Mücâhid olmuştur.⁶³ Ebu'l-Fadl er-Râzî (öl. 454/1062) ise Mekke, Medine, Kûfe, Basra ve Şam şehirlerinin kıraatleri hususunda çok sayıda eser telif edildiğini ve bu eser sahiplerinin söz konusu şehirlerde diledikleri kıraat imamlarını öne çıkardıklarını ifade etmektedir. Râzî, bu müelliflerin sayıyı hiçbir şekilde yediyle sınırlamadıklarını, beş, yedi, on rakamını aşan çok sayıda imam ve onların kıraat vecihlerini zikrettiklerini de eklemektedir.⁶⁴

Yukarıdaki grafikte sunulan veriler ışığında, İbn Tuğç Mushafı'nın İbn Mücâhid tarafından kıraatlerin sınırlandırıldığı bir döneme tarihlenmesine rağmen, önceki dönemlerin kıraat ihtilaflarının zenginliğini yansıttığı söylenebilir. Zira mushafın esas kıraatinin yedi veya on kıraat imamının ihtiyarlarıyla tam olarak örtüşmemesi, kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik tercihlerin eş zamanlı ve bütüncül biçimde mushafı hemen yansımadığını göstermektedir. Bu durumu teyit eden başka örneklere de rastlanmaktadır. Nitekim Hamed'in incelemesine göre, hicrî 393 tarihli Muhallîsî Mushafı da on kıraat

⁶¹ Kıraat analizini gösteren bu şekil, Microsoft Excel programında oluşturulan veri tabanı esas alınarak hazırlanmıştır. Söz konusu oranlar, mushafta her bir imamla ilişkilendirilen kelimelerin, kıraat ihtilaflarını yansıtan toplam 285 kelimeye oranlanması suretiyle hesaplanmıştır.

⁶² el-Mekkî, *el-İbâne*, 87; Râzî, *Meâni'l-Ahrufi's-Seb'a*, 325-328; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetu'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. G. Bergstraesser (b.y.: Mekke İbn Teymiyye, 1351-1932), 1/139.

⁶³ el-Mekkî, *el-İbâne*, 86-87.

⁶⁴ Râzî, *Meâni'l-Ahrufi's-Seb'a*, 326.

çerçevesinde kalmakla birlikte, herhangi bir kıraat imamıyla yüzde yüz uyum arz etmemektedir.⁶⁵

Bu oranların ortaya koyduğu bir diğer sonuç, İbn Tuğç Mushafı'nın esas kıraatinin on kıraat sınırlarının dışına çıkmaması ve esas kıraat olarak herhangi bir şâz vecihin işaretlenmemesidir. Bu bulgu, hicrî 4. yüzyılda, önceki dönemlere kıyasla, mushafalarda esas kıraat olarak işaretlenen kıraat ihtiyarlarının on kıraat tasnifindeki vecihleri içeren kıraatler çerçevesiyle sınırlandırıldığını göstermektedir. Nitekim İbn Tuğç Mushafı'ndan yaklaşık bir yüzyıl önce Bilâdu'ş-Şâm bölgesine vakfedilmiş iki mushafın esas kıraatinin şâz vecihleri de içerdiği bilinmektedir. Betül Genan'ın incelemesine göre bu iki mevkûf mushafın (Amâcûr Mushafı ve Abdulmun'im Mushafı) on dört kıraatle uyumsuzluk oranı yaklaşık %8, on kıraatle uyumsuzluk oranı ise yaklaşık %15'tir.⁶⁶ Buradan hareketle, hicrî 4. yüzyılda -Mekkî'nin de belirttiği üzere- insanların hıfzedilmesi ve mushafa işaretlenmesi daha kolay olan kıraatleri tercih ettikleri ve bu tercihin mushafalarda gözle görülür biçimde yansımaya başladığı anlaşılmaktadır.

Esas kıraatin en yüksek oranda Âsım kıraatiyle örtüşmesi ayrıca değerlendirilmesi gereken bir bulgudur. İncelenen 285 kelime içerisinde sadece on iki yerde Âsım kıraatiyle uyumsuzluk tespit edilmiştir. Bu farklılıkların tamamı ferşî niteliktedir. Bunlar arasında kâtib hatası olan bir yer hariç tutulduğunda, geriye kalan on bir kelimedenden dördünde Âsım dışındaki Kûfeli kurrânın ihtiyarları esas kıraat olarak işaretlenmiş, yedisinde ise esas kıraat Kûfe kıraatleriyle örtüşmese de Âsım kıraati ikincil veya üçüncül kıraat olarak kaydedilmiştir. Bu veriler, İbn Tuğç Mushafı'nda Kûfe kıraatinin belirgin bir ağırlığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

İbn Tuğç Mushafı'nda Âsım kıraatiyle %96 oranında yüksek bir uyum tespit edilmiş olmakla birlikte tam uyumun gerçekleşmemiş olması, mushafta farklı ihtiyarın esas alınıp alınmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu durumda iki ihtimal öne çıkmaktadır: Birincisi, İmam Âsım'ın, Hafs ve Şu'be dışındaki bir rivayetinin esas alınmış olmasıdır. Nitekim Hüzeli, *Kâmil*'inde, Âsım'dan Hafs ve Şu'be dışında, 17 farklı ravinin daha rivayette bulunduğunu nakletmektedir.⁶⁷ İkincisi ise, mushafta Âsım kıraati dışında Kûfe kıraat birikimini yansıtan farklı bir ihtiyarın esas alınmasıdır. Zira Hüzeli, Kûfe'de İmam Âsım dışında farklı kârilere ait on beş ihtiyardan daha bahsetmektedir. Bunlar arasında İmam Âsım'ın en yaygın rivayet zincirlerini teşkil eden Hafs ve Şu'be'nin, kendi ihtiyarları da mevcuttur. Hüzeli'nin aktardığı sened zincirine göre Ebû Hafs Amr b. es-Sebbâh (öl. 221/835-826), Hafs'ın Âsım'a muhalefet eden bir rivayetini nakletmiş,⁶⁸ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Muhammed el-A'şâ (öl. 3./9. yüzyıl) ise Şu'be'nin Âsım'a muhalefet eden ihtiyarını rivayet etmiştir.⁶⁹ Bu durum, İbn Tuğç Mushafı'nın büyük oranda Âsım kıraatiyle uyumlu olmasına rağmen neden birebir eşleşme göstermediğini açıklamaktadır. Netice itibarıyla, İbn Tuğç Mushafı'nda esas kıraat olarak, Kûfe kıraat geleneğiyle büyük ölçüde mutabık ve Âsım kıraatiyle irtibatlandırılabilir bir rivayet veya ihtiyarın esas alındığı söylenebilir.

⁶⁵ Hamed, "Mushafu'l-Muhallisi'l-mahtût", 44-49.

⁶⁶ Betül Genan'ın araştırmasına göre Amâcûr Mushafı'nda bu oran %8,33; Abdulmun'im Mushafı'nda %8,22'dur. Bu analiz, on dört kıraate uyumun Amâcûr Mushafı'nda %91,66; Abdulmun'im Mushafı'nda ise %91,77 düzeyinde olduğunu ortaya koymaktadır. bk. Genan, *Kıraat Tercihi*, 288-290.

⁶⁷ Hüzeli, *el-Kâmil*, 3/99-246.

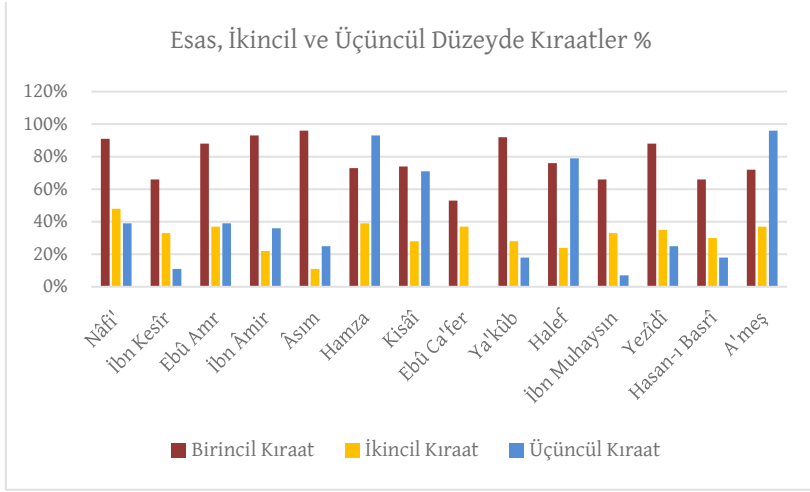
⁶⁸ Hüzeli, *el-Kâmil*, 3/246.

⁶⁹ Hüzeli, *el-Kâmil*, 3/247-249.

Mushafın ikincil ve üçüncül kıraatlerine gelince, bunlara yönelik işaretler ayrıntılı olarak incelendiğinde, bu kıraatlerin dört yer dışında on dört kıraat vecihleri çerçevesinde kaldığı görülmektedir. Bu dört yer, kıraat farklılıklarının tespit edildiği toplam 285 kelimeye oranlandığında, İbn Tuğç Mushafı'nda on dört kıraat dışına çıkan vecihlerin oranı %1,40 olarak tespit edilmektedir. Ancak bu yerlerden, katip hatası olduğu düşünülen Âl-i İmrân 3/81'deki "ءَاتَيْنٰكُمْ" lafzı ile işaretlemenin delaletinin belirlenemediği el-Beled 90/20'deki "عَلَيْهِمْ" lafzı hariç tutulduğunda, bu oran iki kelime üzerinden yaklaşık %0,70'e düşmektedir. Buna göre mushafın on dört kıraat çerçevesinde kalma oranı yaklaşık %99'dur. Öte yandan, İbn Tuğç Mushafı'nın ikincil ve üçüncül kıraat işaretlemeleri on kıraat bakımından değerlendirildiğinde, mushafın on kıraatle uyum oranı %95,66 olarak belirlenmektedir. Bu bulgular, mushafta on dört kıraat dışına çıkan vecihlerin çok sınırlı ölçüde işaretlendiğini, on kıraat dışındaki vecihlerin ise -nispeten daha yüksek olarak- yaklaşık %4,34 seviyesinde temsil edildiğini göstermektedir.

İbn Tuğç Mushafı'nın ikincil ve üçüncül kıraatleri, on dört kıraat sistemi çerçevesinde en fazla uyum sağladıkları kıraat imamları bakımından da değerlendirilmiş ve dikkat çekici sonuçlar ortaya çıkmıştır. Mushafın ikincil kıraati olarak nitelendirdiğimiz sarı renkli işaretlemelerin delalet ettiği kıraat ihtiyarı %48 oranında Nâfi' kıraatiyle uyum göstermekte; bunu %39 oranında Hamza ve %37 oranında Ebû Amr, Ebû Ca'fer ve A'meş kıraatleriyle olan uyum takip etmektedir. Bununla birlikte, ikincil kıraat kapsamında tespit edilen oranların %50'nin altında ve birbirine yakın seyretmesi, bu grupta sistematik bir kıraat baskınlığından söz etmeyi güçleştirmektedir. Dolayısıyla Nâfi' kıraati, oranının sınırlı düzeyde kalması sebebiyle belirgin bir üstünlük göstermemektedir. Bu bulgu, sarı işaretlemelerle belirli bir kıraat ihtiyarının işaretlenmesinden ziyade, esas kıraatin dışındaki bazı kıraat farklılıklarının mushaf üzerinde gösterilmek istendiği fikrini güçlendirmektedir.

İkincil kıraatin aksine, mushafın üçüncül kıraati olarak tanımladığımız mavi renkli işaretlemelerin delalet ettiği kıraat ihtiyarı %96 oranında A'meş, %93 oranında Hamza ve %79 oranında Halef ile örtüşmektedir (bk. Şekil 9). Mushafta üçüncül kıraat kapsamında on kıraat dışındaki bir ihtiyarın, yani A'meş kıraatinin, bu denli yüksek bir uyum oranıyla temsil edilmiş olması, standartlaşma sonrasında okunurluğu azalıp kaybolan bazı kıraatlerin önceki dönemlerde mushafa kaydedilecek kadar bilinir olduğu ve önemli görüldüğü değerlendirilmesine imkân tanımaktadır.

Şekil 9: İbn Tuğç Mushafı'nın Kıraat Tercihlerinin On Dört Kıraate Uyum Oranları

Bütün oranlar değerlendirildiğinde İbn Tuğç Mushafı'nda Kûfelilerin kıraatinin baskın olduğu görülmektedir. Nitekim esas kıraat olarak Âsım en yüksek oranda temsil edilmekte; ikincil kıraatlerde Nâfi' ve Hamza öne çıkmakta; üçüncül kıraatlerde ise en yüksek uyum oranları sırasıyla A'meş ve Hamza'ya aittir. Buna göre esas kıraatle üçüncül kıraatte Kûfe kıraati ağırlık kazanırken, ikincil kıraatte Medine kıraatinin yüksek bir temsil oranına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu sonuçlar diğer mushaflarla mukayese edildiğinde bazı dikkat çekici bulgular ortaya çıkmaktadır. Öncelikle İbn Tuğç Musafı'ndan yaklaşık bir yüzyıl önce vakfedilmiş iki mushafın esas kıraati Hicaz kıraat geleneğiyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Bunlardan Amâcûr Mushafı İbn Kesîr kıraatiyle %86,11 oranında; Abdulmun'im Mushafı ise Nâfi' kıraatiyle %84,75 oranında uyum göstermektedir.⁷⁰ Öte yandan tarihi kesin olarak belirlenememekle birlikte yazı özellikleri bakımından hicrî 3. veya 4. yüzyıla tarihlendirilebilecek⁷¹ Ayasofya 23 Mushafı'nda kırmızı renkli işaretlemelerin ağırlıklı olarak Âsım kıraatine işaret ettiği tespit edilmiştir.⁷² Bu hususta Ayasofya 23 Mushafı ile İbn Tuğç Mushafı arasında kıraat tercihi bakımından bir paralellikten bahsetmek mümkündür.

İbn Tuğç Mushafı'nda üçüncül kıraat olarak A'meş kıraatinin %96 oranında temsil edilmesi dikkat çekici bir diğer bulgudur. Yapılan incelemede, mushafın Bakara ve Âl-i İmrân sûrelerine ait günümüze ulaşan varaklarında yer alan mavi renkli işaretlerin bulunduğu 28 kelimenin 27'sinin A'meş kıraatiyle uyumlu olduğu tespit edilmiştir. Bu oran, günümüzde şâz kıraatler arasında değerlendirilen⁷³ A'meş kıraatinin, mushafta yüksek

⁷⁰ Genan, *Kıraat Tercihî*, 288-290.

⁷¹ François Déroche'un yazı sınıflandırmasına göre Ayasofya 23 Mushafı genelde erken dönem Abbâsî yazı özelliklerini taşıyan *D* türündeki yazı ile, özdele ise *D* türündeki yazının alt grubu olan *DI* olarak kodlanan yazı stili ile büyük bir paralellik göstermektedir. Déroche bu yazı stiline sahip mushafları benzerlerinden hareketle hicrî 3.-4./miladi 9-10. yüzyıllara tarihlendirmektedir. Bu verilerden hareketle Ayasofya 23 Mushafı'nın hicrî 3. veya 4. yüzyıla tarihlendiği ileri sürülebilir. bk. François Déroche, *The Abbasid tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*, ed. Julian Raby (London: The Nour Foundation, Azimuth Editions, Oxford University Press, 1992), 36-37, 44-45.

⁷² Karaşahin - Gözeler, "Ayasofya 23", 749.

⁷³ A'meş'in kıraati yedi veya on kıraat arasında sayılmamakla birlikte, Sibtu'l-Hayyât (öl. 541/1146) gibi bazı müelliflerin sınırlı sayıda kıraati derleyen eserlerinde yer almış; ayrıca İbnü'l-Cündî (öl. 769/1368), İbnü'l-Kâsîh (öl. 801/1399) ve İbnü'l-Kabâkîbî (öl. 849/1445) gibi âlimlerin on dörtlü kıraat taksiminde on kıraate ilave edilen dört kıraat arasında zikredilmiştir. bk. Sibtu'l-Hayyât, *Kitâbu'l-mubhic fî'l-kıraati's-semân ve kırâati'l-A'meş ve İbni*

oranda temsil edildiğini göstermektedir. Kaynaklar incelendiğinde Makdîsî'nin (öl. 390/1000) hicrî 4. yüzyılda bu kıraatin tedavülde olduğuna işaret ettiği görülmektedir. Makdîsî, kendi döneminde okunan kıraatleri Hicaz, Irak, Şam ve havasın kıraatleri olmak üzere dörde ayırmış; havasın kıraatleri arasında Ebû Ubeyd ve Ebû Hâtim ihtiyarları ile Ya'kûb ve A'meş'in kıraatlerine yer vermiştir.⁷⁴ Makdîsî'nin A'meş'in kıraatini havasın kıraatleri arasında tasnif etmesi dikkat çekicidir. Zira İbn Tuğç Mushafı'nın özellikle kurrâ mahfiline tahsis edilmiş olması, mushafın esas muhataplarının seçkin bir zümre olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, A'meş kıraatinin hicrî 4. yüzyıldaki konumunu hem teorik hem de pratik düzeyde yansıtmaktadır.

Diğer yandan mavi renkli işaretlemelerin yalnızca sınırlı sayıda âyette bulunması, mushafın bütün varakları hakkında kesin bir hükme ulaşmayı güçleştirmektedir. Ayrıca verilerin sayıca sınırlı olması, çoğunlukla A'meş kıraatıyla uyumlu görünmesine rağmen, Kûfe kıraat birikimi içerisindeki başka bir rivayet veya ihtiyarın da esas alınmış olabileceğini de düşündürmektedir. Bununla beraber, İbn Tuğç Mushafı'ndaki bu tablonun teorik bilgilerle paralellik arz etmesi, söz konusu işaretlemelerin A'meş kıraatini yansıttığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Mavi renkli işaretlemelerin mushafın tamamında değil, yalnızca ilk iki sûrede bulunmasıyla ilgili de bazı ihtimallerden bahsedilebilir. Bu ihtimallerden biri, mushafın birden fazla kâtibinin bulunması ve ilk sureleri yazan kâtibin söz konusu kıraati işaretlemesidir. Bir diğer ihtimal ise, mushafın vakfedildikten sonraki bir süreçte bu işaretlerin eklenmiş olmasıdır. Nitekim mushafın kurrâ mahfiline vakfedilmiş olmasıyla bağlantılı olarak, işaretlemelerin kıraat tahsiliyle meşgul bir hoca yahut talebe tarafından yapılmış olması da mümkündür. Bu durum, mushafın bütün varakları yerine yalnızca belirli varaklarında üçüncül kıraate rastlanmasını kısmen açıklayabilir.

İbn Tuğç Mushafı'nın kıraat tercihlerine dair oranlar bütüncül olarak değerlendirildiğinde, mushafın esas kıraatinin büyük oranda Âsım kıraatıyla uyumlu olması ve bu açıdan başka bir mushafa paralellik göstermesi, hicrî 4. yüzyılda Âsım kıraatıyla ilişkili kıraatlerin mushafıya işaretlenmesine dair önemli bir bulgu teşkil etmektedir. Öte yandan, mushafın esas kıraatine kıyasla ikincil ve üçüncül kıraatlerinde on kıraat dışındaki vecihlere daha fazla yer verildiği, ancak bunların bütüne oranla son derece sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca mushafın ikincil ve üçüncül kıraatlerinde on kıraatle yüksek düzeyde uyum göstermesi, hicrî 4. yüzyılda on kıraat ihtiyarlarının yaygınlığına işaret etmektedir.

Sonuç

Bu inceleme, hicrî 4. yüzyıla tarihlenen İbn Tuğç Mushafı'nın kıraat ve mushaf tarihi araştırmaları açısından kayda değer bulgular barındırdığını ortaya koymaktadır. Bunlardan biri, mushafa üç farklı renkle birden fazla kıraat vechinin kaydedilmiş olmasıdır. Bu durum, mushafın tek bir sistemle sınırlı tutulmadan farklı kıraat geleneklerini yansıttığını

Muhaysin ve ihtiyâri Halef ve'l-Yezîdî, thk. Abdulaziz b. Nasir es-Sibr (Suudi Arabistan: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1985); İbn Cündî, *Kitâbu'l-Bustânî'l-hudât fi ihtilâfî'l-eimmeti ve'r-ruvât* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 23); İbnü'l-Kâsîh, *Mustalahu'l-İşârât fi'l-kiraâtî'l-zevâidî'l-mervîyyeti anî's-sikât*, thk. Abdullah b. Hâmîd es-Süleymânî (Mekke: Câmîatu Umîi'l-Kurâ, Kulliyetu'd-da'veti ve Usûli'd-dîn, 1422/2001); İbnü'l-Kabâkîbî, *İdâhu'r-rumûz*, 1424/2003.

⁷⁴ Muhammed b. Ahmed el-Makdîsî, *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm* (Kahire: Mektebetu Medbûlî, 1411/1991), 39.

göstermektedir. Ayrıca vakfiyesinde mushafın kurrâ mahfiline tahsis edildiğinin belirtilmesi, onun ilmî tedris amacıyla üretildiğini ve özellikle kıraat talebelerine yönelik hazırlandığını teyit etmektedir. Bütün bu hususlar birlikte değerlendirildiğinde söz konusu mushafın kurrâ meclislerinde kullanılmak üzere çoklu kıraat ihtiyarlarını yansıtan bir “kıraat mushafı” olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır.

Analizler sonucunda, mushafın esas kıraati ile on kıraat arasında yüksek düzeyde bir uyum bulunduğu, ancak hiçbir imamın kıraatiyle tam (yüzde yüz) örtüşme göstermediği tespit edilmiştir. Mushafın esas kıraatine yönelik en yakın oran %96 ile Âsım kıraatinde ortaya çıkmaktadır. İkincil ve üçüncül kıraatlerde ise on kıraat ve on dört kıraat sistemlerindeki ihtiyarlarla büyük ölçüde paralellik söz konusudur. İkincil kıraat olarak nitelendirilen sarı renkli işaretlemelerin en yüksek uyumu %48 oranında Nâfi' kıraatiyle gerçekleşirken, üçüncül kıraat olarak tanımlanan mavi renkli işaretlemelerin en yüksek uyumu %96 oranında A'meş kıraatiyle kaydedilmiştir. Mushafta on dört kıraat dışına çıkan vecihler ise oldukça sınırlı kalmış ve yalnızca yaklaşık %4,34 oranında temsil edilmiştir. Bu bulgular, kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik sürecin İbn Tuğç Mushafı'na sistematik biçimde yansımadığını, bununla birlikte esas kıraat olarak işaretlenen kıraat ihtiyarının on kıraat tasnifindeki vecihleri içeren kıraatler çerçevesiyle sınırlandırıldığını göstermektedir.

Mushafta ikincil kıraat olarak nitelendirilen sarı işaretlemelerin delalet ettiği uyum oranlarının birbirine oldukça yakın ve düşük düzeyde seyretmesi, bu işaretlemelerle belirli bir kıraat ihtiyarının vurgulanmasından ziyade, kıraat farklılıklarının mushaf üzerinde görünür kılınmasının amaçlandığını ortaya koymaktadır. Mushafın kıraat okuyucularının mahfiline vakfedilmek üzere hazırlandığı dikkate alındığında, ikincil işaretlemelerin, belirli bir kıraat ihtiyarını sistematik biçimde temsil etmekten çok, ilgili kelimelerdeki alternatif kıraatlere dikkat çekmeye yönelik bir işlev üstlendiği söylenebilir. Buna mukabil, mavi işaretlemelerin %96 oranında A'meş kıraatiyle örtüşmesi, bu işaretlerin belirli bir kıraat ihtiyarını sistemli biçimde vurgulamak amacıyla kullanıldığını düşündürmektedir. Ayrıca bu örtüşme, Makdîsî'nin hicrî 4. yüzyılda A'meş kıraatinin *havâsa mahsus* bir kıraat olarak yaygınlık kazandığına dair tespitiyle paralellik arz etmektedir.

Mushaf üzerindeki kıraat tercihinin dair analiz, Kûfe kıraatinin belirgin bir şekilde öne çıktığını ortaya koymaktadır. Mushafın birinci ve üçüncü kıraatlerinin yüksek oranda Kûfe kıraatleriyle uyumluluk göstermesi bu tespiti desteklemektedir. Bu durum, İbn Tuğç Mushafı'nın muhtemelen Bilâduşşâm, Mısır veya Horasan'da vakfedildiği dikkate alındığında, hicrî 4. yüzyılda söz konusu bölgelerde Kûfe kıraat geleneğinin vakfedilmiş bir mushafa işaretlenecek ölçüde yaygınlık kazanmaya başladığına işaret etmektedir.

Elde edilen tüm bulgular ışığında incelenen mushaf, hicrî ilk yüzyıllarda mushaflarda birden fazla kıraat vechinin işaretlenmesi şeklindeki uygulamanın, kıraatlerin tasnif ve standardizasyon süreçlerinin belirginleştiği dönemlerde de devam ettiğine işaret etmektedir. Bir başka ifadeyle söz konusu mushaf, hicrî 4. yüzyıllarda kıraatlerin sınırlandırılmasına yönelik sürecin mushaflara henüz sistematik biçimde yansıtılmadığını gösteren somut bir veri niteliği taşımaktadır. Bu durum, mushaf uygulamalarının ani ve kesintili bir dönüşümden ziyade süreklilik arz eden bir süreç içerisinde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bununla birlikte, çalışmada ulaşılan tespitlerin daha kapsamlı biçimde değerlendirilebilmesi için aynı döneme ait farklı mushaf örneklerinin kıraat tercihleri açısından karşılaştırmalı olarak ele alınması önem arz etmektedir.

Ek: İbn Tuğç Mushafı'nın Tam Sayfa Görünümü, ŞE 6710/3

Sayfadaki Âyetler: el-Beled 90/16-20; eş-Şems 91/1-2

Kaynakça | References

- Ağırakça, Ahmet. "İhşîdiler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/551-553. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ali, Muhammed Kürd. *Hitatu'ş-Şâm*. 6 Cilt. Beyrut: Mektebetu'n-Nûrî, 3. Basım, 1403/1983.
- Altıkulaç, Tayyar. *Günümüze Ulaşan Mesâhif-i Kadîme: İlk Mushafklar Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2021.
- Cankurt, Fatih. *Hiz. Ali'ye Nispet Edilen Mushaf-ı Şerif (Türk ve İslam Eserleri Müzesi Nüshası)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Cankurt, Fatih. "Kadim Bir Mushaf: BNF (Bibliothèque Nationale de France) Arabe 358". *Hitit İlahiyat Dergisi* 22/2 (30 Aralık 2023), 631-651.
<https://doi.org/10.14395/hid.1338721>
- Cankurt, Fatih. *Hiz. Ali'ye Nispet Edilen Topkapı Mushafı*. Ankara: Fecr Yayınları, 2024.
- Çubukcu, Asri. "Muhammed b. Tuğç". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/584-585. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Muhkem fi ilmi nakti'l-mesâhif*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. Dımaşk: Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1438/2017.
- Dânî, Ebû Amr. *el-Muknî' fi ma'rifeti mersûmi mesâhifi ehli'l-emsâr*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrut: Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye, 1432/2011.
- Déroche, François. *The Abbasid tradition: Qur'ans of the 8th to the 10th centuries AD*. ed. Julian Raby. London: The Nour Foundation, Azimuth Editions, Oxford University Press, 1992.
- Dağ, Mehmet. "Kırâat İlminde Şâzz Kavramı -Kavramın Anlamsal Dönüşümü ve Gerçek Anlamının Tespitine Dair-", *Marife* 7/2 (2007), 57-110.
- Dimyâtî, Ahmed b. Muhammed el-Bennâ. *İthâfu fudalâi'l-beşer bi'l-kırâati'l-erbaate aşer*. thk. Abdurrahim et-Tarhûnî. 2 Cilt. Kahire: Dâru'l-Hadis, 1430/2009.
- Dutton, Yasin. "An Early Muṣḥaf According to the Reading of Ibn 'Āmir". *Journal of Qur'anic Studies* 3/1 (2001), 71-89.
- Dutton, Yasin. "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts — Part I". *Journal of Qur'anic Studies* 1/1 (1999), 115-140.
- Dutton, Yasin. "Red Dots, Green Dots, Yellow Dots and Blue: Some Reflections on the Vocalisation of Early Qur'anic Manuscripts (Part II)". *Journal of Qur'anic Studies* 2/1 (2000), 1-24.
- Dutton, Yasin. "Some Notes on the British Library's 'Oldest Qur'an Manuscript' (Or. 2165)". *Journal of Qur'anic Studies* 6/1 (Nisan 2004), 43-71.
<https://doi.org/10.3366/jqs.2004.6.1.43>
- Dutton, Yasin. "Two 'Hijāzî' Fragments of the Qur'an and Their Variants, or: When Did the Shawādh dh Become Shādh dh?" *Journal of Islamic Manuscripts* 8/1 (2017), 1-56.
<https://doi.org/10.1163/1878464X-00801001>
- Genan, Şeyma vd. "Erken Döneme Tarihlenen Katta Langar Mushafı'nın Mushaf İlimleri Bakımından İncelenmesi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD)* 25/47 (15 Haziran 2023), 55-88. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1256145>
- Genan, Betül. *Hicri Üçüncü Asır Kur'an Yazmalarında Kırâat Tercihi; Türk ve İslam Eserleri Müzesi Şam Evrakı Koleksiyonu Örneği*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025.

- Genan, Şeyma. *Kadim Mushaflarda Zabıt Geleneği: Şam Evrakı Koleksiyonu Kur'an Yazmaları Örnelemi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2025.
- Hamed, Gânim Kaddûrî. "Mushafu'l-Muhallisi'l-mahtût sene 353 h: Dirâse vasfiyye tahlîliyye". *Mecelletu Ma'hedi'l-İmâmî's-Şâtibê li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye* 8/16 (Zilhicce 1434 [Ekim 2013]), 12-76.
- Hatîb, Abdullatîf. *Mu'cemu'l-kirâât*. Dimaşk: Dâru Sa'diddîn, 1422/2002.
- Hârûf, Muhammed Fehd. *el-Müeyesser fi'l-kirââti'l-aşri'l-mütevâtira min tarîki Tayyibeti'n-Neşr ve'l-kirââti'l-erba'î's-şâzze ve tevcîhihâ*. Dimaşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 5. Basım, 1437/2016.
- Hüzelî, Ebü'l-Kâsım *el-Kâmil fi'l-kirââti'l-aşr ve'l-erbe'îne'z-zâideti aleyhâ*. thk. Omar Yusuf Hamdan - Tağrîd Muhammed Hamdan. Medine: Kursî eş-Şeyh Yûsuf b. Abdullatîf Cemîl li'l-Kıraât bi-Câmiati Taybeti'l-Medîneti'l-Münevvera, 1436/2015.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth. *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kirâât ve'l-îdâhi anhâ*. thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998.
- İbn Ebî Dâvûd. *Kitâbu'l-Mesâhif*. thk. Muhîbiddîn Abdussübân Vâiz. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hallikân. *Vefeyâtu'l-a'yân ve enbâu ebnâ'iz-zemân*. thk. İhsân Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1994.
- İbn Necâh, Ebû Dâvûd Süleyman b. Necâh. *Muhtasaru't-Tebyîn li-hicâi't-tenzil*. thk. Ahmed b. Ahmed b. Muammer Şirşâl. Medine: Mucemmu'l-Melik Fehd li-Tibâati'l-Mushafi's-Şerîf, 1423-2002.
- İbn Tağrîberdî. *en-Nucûmu'z-zâhireti fi mulûki Mısri ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Mısır: Vizâratu's-Sekâfe, Dâru'l-Kutub, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr. *en-Neşr fi'l-kirââti'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr. *Gâyetu'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*. thk. G. Bergstraesser. 3 Cilt. b.y.: Mektebe İbn Teymiyye, 1351-1932.
- İbnü'l-Cündî. *Kitâbu'l-Bustâni'l-hudât fi ihtilâfi'l-eimmeti ve'r-ruvât*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Laleli, 23.
- İbnü'l-Kabâkîbî. *İdâhu'r-rumûz ve miftâhu'l-kunûz fi'l-kirââti'l-erbe'a aşera*. thk. Ahmed Halid Şükrî. Amman: Dâru Ammâr, 1424/2003.
- İbnü'l-Kâsîh. *Mustalahu'l-İşârât fi'l-kirââti'l-zevâidi'l-merviyeti ani's-sikât*. thk. Abdullah b. Hâmid es-Süleymânî. Mekke: Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Kulliyetu'd-da'veti ve Usûli'd-dîn, 1422/2001.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr. "Kitâbu'n-Nakt ve's-şekl". *İlmu'n-nakti ve's-şekl et-târîhu ve'l-usûl*. thk. Gânim Kaddûrî el-Hamed. 131-198. Amman: Dâru Ammâr, 1437/2016.
- Karaşahin, Tuba - Gözeler, Esra. "Ayasofya 23: Süleymaniye Kütüphanesinde Bulunan Abbâsî Dönemi Bir Kur'an-ı Kerîm Elyazması". *Hitit İlahiyat Dergisi* 23/2 (Aralık 2024), 726-754. <https://doi.org/10.14395/hid.1526351>
- Kirmânî, Radiyyuddîn Muhammed b. Ebî Nasr. *Şevâzû'l-kirâât*. thk. Şemrân el-Aclî. Beyrut: Müessesetü'l-Belâğ, ts.
- Kurabi, Abdulkader. *Fransız Milli Kütüphanesinde Bulunan 338 Nolu Mushafın Yazım Şekli, Harekelendirmesi ve Noktalama İşaretleri "Betimsel ve Analitik Çalışma"*. İstanbul: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Bereddûnî - İbrahim Etfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye, 1964.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenu't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*. Kahire: Mektebetu Medbûlî, 3. Basım, 1411/1991.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-Keşf an vücûhi'l-kirâati's-seb' ve ilelihâ ve hiccihâ*. thk. Muhyiddîn Ramazan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1981.
- Mekkî b. Ebî Tâlib. *el-İbâne an meâni'l-Kirâât*. Mısır: Dâru Nehdati Mısır li't-Tıbbâ ve'n-Neşr, ts. Özdirek Şahin, Betül vd. "Hz. Osman'a Atfedilen Kur'an El Yazması: Yıldız Sarayı AY6760". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (SAUIFD) 27/2* (15 Aralık 2025), 359-399. <https://doi.org/10.17335/sakaifd.1755728>
- Özkuyumcu, Nadir. "İhşîdîler". *Türkler Projesi*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Posegay, Nick. "The Marking of Poetry: A Rare Vocalization System from an Early Qur'ân Manuscript in Chicago, Paris, and Doha". *Journal of Near Eastern Studies* 80/1 (Nisan 2021), 73-89. <https://doi.org/10.1086/712876>
- Râzî, Ebu'l-Fadl Abdurrahman b. Ahmed. *Meâni'l-Ahrufi's-Seb'a*. thk. Hasan Diyâeddîn Itr. Katar: Vizârutü'l-Evkâfi ve's-Şuûni'l-İslamiyye, 1432-2011.
- Sâmerrâî, Ahmed Hâtim Abbas. *Mesâhifu'l-kirâât: Dirâse tarihiyye ve vasfiyye*. Irak: Câmi'atu Sâmerrâî, Külliyyetu't-Terbiye, Doktora Tezi, 1439/2018.
- Sıbtu'l-Hayyât. *Kitâbu'l-mubhic fi'l-kirâati's-semân ve krâeti'l-A'meş ve İbni Muhaysin ve ihtiyâri Halef ve'l-Yezîdî*. thk. Abdulaziz b. Nasır es-Sibr. Suudi Arabistan: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1985.
- Temel, Nihat. *Kirâat ve Tecvîd İstilahları*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 3. Basım, 2013.
- Uzun, Yakup. "Kıraat İlminde Usûl ve Ferşin İstisnaları". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 9/1 (15 Nisan 2025), 66-95. <https://doi.org/10.52115/apjir.1575676>
- Zeccâc, Ebû İshak. *Meâni'l-Kur'ân ve irâbuhu*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemu'l-Kutub, 1408/1988.
- Zemahşerî. *el-Keşşâf'an haka'iki gavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-Kitâb el-'Arabî, 1407.
- Ayasofya 23. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 23.
- İbn Tuğç Mushafı. Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, Şam Evrakı, ŞE 4830/1-3, ŞE 5280/1-3, ŞE 5403/1-3, ŞE 6710/1-3, ŞE 7555/1-3, ŞE 12868/275-277, ŞE 12886/188-190, ŞE 12903/1-5, ŞE 12903/43-44, ŞE 12903/49-51, ŞE 12976/20-21, ŞE 13624/109-111.